

ТРИУМФ В ЧАС РУЇНИ

Олексій Сокирко

КОНОТОПСЬКА
БИТВА

1659 Р.

Олексій Сокирко
КОНОТОПСЬКА БИТВА
1659 р.
Тріумф в час Руїни

НБ ПНУС

739086

63.3(4Укр)4

УДК 94(477)“1659”
ББК 63.3(45Укр)4
С 59

Видання серії «MILITARIA UCRAINICA» здійснюється в рамках просвітницьких проєктів Центру соціогуманітарних досліджень ім. В'ячеслава Липинського.

Редактори: *Юлія Олійник, Ірина Давидко*
Макет та комп'ютерна верстка: *Дмитро Адаменко*
Обкладинка: *Віктор Кузик, Марія Лашкевич*

АвторвисловлюєцируподякуЮ. Олійник, Д. Адаменку, В. Назарчуку, А. Смолінському, С. Шаменкову за допомогу у підготовці книги.

Сокирко О.

С 59 Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни. —
К.: Темпора, 2008. — 72 с.: іл.
ISBN 978-966-8201-42-4

Книга присвячена одній з маловідомих для сучасного читача подій вітчизняної воєнної історії — перемозі під Конотопом в 1659 році об'єднаного козацько-татарського війська над московським. Автор у популярній формі виклав сучасні наукові уявлення про перебіг українсько-московської війни та самої битви, уточнив відомості щодо складу та чисельності сторін. Книга багато ілюстрована, супроводжується кольоровими реконструкціями військових строїв того часу.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)“1659”
ББК 63.3(45УКР)4
С 59

ISBN 978-966-8201-42-4

© О. Сокирко, текст, 2008
© С. Шаменков, ілюстрації, 2008
© Центр ім. В. Липинського, 2008
© Темпора, 2008

ЗМІСТ

- 4 Козацький гетьманат і його збройні сили в середині XVII ст.
- 13 Перед грозою. Початок кампанії 1659 р.
- 16 Оборона Конотопа українськими військами
- 21 Переддень битви. Плани й сили сторін
 - 22 Гетьманське військо
 - 29 Татарське військо
 - 50 Московське військо
- 54 Конотопська битва
 - 56 Початок
 - 57 Кульмінація
 - 59 Фінал
 - 62 Наслідки битви
- 65 Післямова
- 68 Джерела та література

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ І ЙОГО ЗБРОЙНІ СИЛИ В СЕРЕДИНІ XVII СТ.

Портрет Богдана Хмельницького
Гравюра К. Вауманса
1651р.

Відлік другої половини XVII століття розпочався для України з важких випробувань. Щойно створена в полум'ї Козацької революції держава — Військо Запорозьке — поринула в кривавий вир нової війни, тепер уже громадянської. Існувало кілька причин для того, щоб ці фатальні обставини, які козацькі літописці окреслять моторошним терміном Руїна, наклалися на тривале військове протистояння майже з усіма сусідніми країнами.

Створена Богданом Хмельницьким держава була наймолодшим політичним утворенням на карті тодішньої Європи. Україні потрібно було боротися за виживання, утверджуватися на міжнародній арені та водночас визрівати як державному організму: шукати оптимальний шлях розвитку політичної системи, адміністративного апарату, збройних сил, суспільних відносин.

Однією зі знакових подій Козацької революції було встановлення протекторату московського царя над Військом Запорозьким у 1654 р. Обидві сторони вклали в домовленості абсолютно різний зміст, а отже, по різному дивилися на перспективи свого співіснування. Козаки розглядали переяславські домовленості як рівноправну угоду, котра гарантувала б Гетьманщині військову допомогу проти Польщі та не зазіхала би при цьому на незалежність держави й *«стародавні права та вольності»*. Москва ж, навпаки, прагнула підпорядкувати своїм інтересам Військо Запорозьке та здобути над ним повний політичний і економічний контроль.

Уже перед смертю Богдана Хмельницького було очевидним, що Московська держава не актуальний союзник. Адже, всупереч домовленостям у Переяславі, вона уклала сепаратне перемир'я з Польщею в 1656 р. та почала

Смерть Богдана Хмельницького
Малюнок Т. Шевченка
1836—1837 рр.

втручатися у внутрішні справи Гетьманщини, поширюючи свої військові залоги на Лівобережжі. Тому укладення наприкінці 1656 р. українсько-трансільвансько-шведсько-бранденбурзького військового союзу, спрямованого проти Польщі, та пошуки нового протектора були спробами знайти альтернативу Москві.

Щоправда, ці події збіглися зі смертю Богдана Хмельницького й виборами нового гетьмана. Це був перший прецедент зміни політичної влади в гетьманаті, що наразі не мав відпрацьованої процедури, а ґрунтувався на козацьких звичаях. У боротьбі за гетьманську булаву в старшинському середовищі зіткнулося одразу кілька політичних угруповань, що мали різне соціальне походження, зовнішньополітичні орієнтири й погляди на майбутнє держави.

Одне з них, що складалося зі «старої» реєстрової старшини й української шляхти, яка перейшла на бік повстанців Хмельницького, очолював генеральний писар Іван Виговський, якого й було проголошено гетьманом у вересні 1657 р. на старшинській раді. Виговський прагнув трансформації соціально-політичного устрою за зразком Речі Посполитої, себто збереження тієї моделі суспільних відносин, що існували до революції Хмельницького, лише з урахуванням збільшення ролі козацької верстви, яка зайняла місце, що його раніше посідала шляхта.

Сама особа гетьмана, а також його оточення, серед якого було чимало нових козацьких і старих шляхетських «магнатів», невлаштували частину полковників, особливо в південних регіонах Гетьманщини, здавна опозиційно налаштованих до центральної влади. Невдоволення політикою Чигирини об'єднало їх із верхівкою запорозького

Портрет Юрія Хмельницького
Гравюра Дж. Б. Бонціано
1670 р.

Іван Виговський (?—1664)

Гетьман Війська Запорозького, фактичний наступник Богдана Хмельницького. Виговський належав до православного шляхетського роду Київського воєводства. Починав службу в судових установах, продовжив її в лавах кварцяного¹ війська, пройшовши шлях від товариша до ротмістра; був писарем при урядовому комісарі в справах козаків (з 1638 р.). На початку Козацької революції, після битви під Жовтими Водами, потрапив у полон до татар, звідки, згідно з легендою, був викуплений Хмельницьким. Добре освічений і схильний до дипломатичної діяльності, Виговський спочатку став «поковим (служою) гетьманським», а згодом — генеральним писарем. Один з укладачів Зборівського реєстру 1649р., керівник зовнішньополітичної служби Гетьманщини. За участі Виговського було укладено низку угод із Туреччиною, Кримським канатом і Швецією, що забезпечило зовнішньополітичну самостійність Української козацької держави. Після обрання в 1657р. гетьманом Виговський робить спробу повернути Гетьманщину до складу Речі Посполитої на правах «третього народу» (поряд з польським та литовським) з максимально широкою автономією. Проект такої федерації, втілений у Гадяцькому договорі (1658), став вершиною політичної діяльності гетьмана Виговського.

козацтва, дещо відсунутого на другий план під час одноосібного правління Богдана Хмельницького. Обидва угруповання намагалися дискредитувати Виговського в очах московського царя та привести до влади більш зручного для них і керованого Юрія Хмельницького. На давні образи й непорозуміння з Кремлем, що відверто загравав з ключовими фігурами антигетьманської опозиції — полтавським полковником Мартином Пушкарем та кошовим отаманом Яковом Барабашем, — наклалися ще й суперечки стосовно завойованих козацьким військом теренів Південно Східної Білорусі. Посилаючись на «право шаблі» й поширення там козацького устрою, Виговський вимагав включення цих земель до складу Гетьманщини, посилюючи цим роздратування Москви.

Зневірившись у московській підтримці та відчуваючи загрозу своїй владі від царського уряду, гетьман спробував повернутися під протекцію польського короля. Угода, підписана у вересні 1658 р. в Гадячі, передбачала перетворення козацької Гетьманщини у Велике князівство Руське, яке мало стати рівноправним членом оновленої польсько литовсько української федерації. Внутрішня модель цієї держави стала своєрідним синтезом нових козацьких та старих шляхетських

¹Кварцяне військо — постійне наймане військо в Речі Посполитій другої пол. XVI — сер. XVIIст., фінансоване за рахунок 1/4 частини прибутків з державних земностей (кварту).

Ян II Казимир Ваза (1609—1672)

Польський король в 1648—1668 рр. Син короля Жигмонта III Вази й Констанции Австрійської. У 1629 р. разом із батьком вперше брав участь у воєнних діях — проти шведів. Під час Тридцятирічної війни служив в армії свого дядька імператора Фердинанда II, потрапив до французького полону, перебував у ньому з 1638 по 1640 р. Через три роки був прийнятий до Ордену єзуїтів і висвячений у кардинали.

Після смерті Владислава IV у боротьбі за трон переміг свого брата, єпископа вроцлавського Кароля Фердинанда, та взяв шлюб із Марією Людвікою, вдовою попереднього короля.

Королівання Яна Казимира — знакова епоха в польській історії, коли Річ Посполита безперервно воювала практично з усіма своїми сусідами: Військом Запорозьким (починаючи з 1648 р.), Росією (в 1654—1667 рр.), Швецією (1656—1660 рр.). Крім того, значними потрясіннями були повстання — Костки Наперського (1651) та рокош (заколот) Єжи Аюбомирського (1665—1666). Внаслідок виснажливих війн та укладання мирних трактатів Річ Посполита зазнала значних територіальних втрат у Прибалтиці, Пруссії та Україні. Збільшення ролі магнатів в управлінні державою, необхідність рахуватися з волею сейму призвели до значного послаблення монаршої влади. Виснажений морально й фізично, Ян Казимир зрікся престолу та емігрував до Франції.

форм державності. Три її складові об'єднувалися в одне ціле спільним главою — королем. Польське королівство, Руське й Литовське князівства мусили узгоджувати між собою зовнішню політику, але при цьому мали окремі сейми, адміністрацію, право, судочинство, фінансову систему та військо. Вища влада у Великому князівстві Руському належала довічно обраному й затвердженому королем гетьману, який діставав титул сенатора. Церковна унія скасовувалася, а православні ієрархи отримували офіційну підтримку, визнання й сенаторські крісла в парламенті.

Значення Гадяцького трактату, окрім суто політичного, полягало й у тому, що він накреслив нові орієнтири у військовій політиці Чигирини. Майнова диференціація козацтва, що проявилася вже під час Хмельниччини, показала, що воєнний організм гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, що в умовах постійних війн і неврожаїв не могло бути справним. Крім того, відсутність спеціальної системи навчання, помножена на сезонний характер служби

Юрій Немирич (?—1659)

Видатний дипломат, політичний діяч і мислитель, канцлер Великого князівства Руського. Походив з української шляхти Київського воєводства. Освіту здобув у протестантській (аріанській) академії в Ракові Протягом 1631—1634 рр. навчався в університетах Лейдена, Копенгагена, Оксфорда, Парижа. У складі коронного війська брав участь у польсько-московській війні 1632—1634 рр. У 40-х роках XVII ст. посідав впливовий уряд київського підкоморія (голови межового суду). З початком Хмельниччини Немирича обрано полковником київського посполитого рушення (шляхетського ополчення), де він перебував до 1657р., беручи участь у найбільших кампаніях проти повстанців. Неухильно дотримуючись аріанства, Юрій Немирич відстоював питання віри й політичні права українських шляхтичів протестантів. Через конфлікти з польським урядом стосовно цих питань у 1655 р. перейшов на бік шведів, які вели антипольську війну. Виступаючи посередником у переговорах шведів із Хмельницьким. Немирич прийняв православ'я й незабаром перейшов на гетьманську службу, стаючи найближчим дорадником Виговського. Немирич планував, за участі України, широкомасштабну коаліцію протестантських держав Європи (Швеції, Трансільванії й Бранденбургу), спрямовану проти Московії та Польщі. У 1657р. Гетьманщина підписала договір зі Швецією, підготований Немиричем, тоді ж він виступив одним з основних авторів Гадяцького трактату, очолював українське посольство до варшавського сейму, який мав його ратифікувати. Автор латиномовного військово-політичного трактату «Роздуми про війну з московитами» (1634).

й природні бойові втрати, девальвувала професійний рівень війська. Свою роль зіграла й поляризація політичних симпатій козацтва, помітна вже з перших місяців правління нового гетьмана. Все це утворювало Виговського на думці про необхідність пошуку нової моделі українського війська.

Гадяцькі «пункти» скорочували козацький реєстр до 30 000 чоловік, але паралельно запроваджували 10 000 зтяжного (найманого) війська. Кошти на його утримання мали йти з податків, установлених у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. Таким чином, при збереженні станового козацького ополчення, розбудовувалося нове професійне військо на зразок кватерняного, що існувало в Польщі. Володіння такою армією значно перевищувало той політичний ліміт, що мав Виговський за Гадяцькою угодою, перетворюючи його фактично на суверенного володаря.

Шляхи, якими могла піти модернізація українського війська, відбилися також в інструкціях, що подавалися козацькими посольствами у Варшаві. Здебільшого вони апелювали до традицій і досвіду військового будівництва, надбаного старшиною й шляхтою ще за Речі Посполитої. Наприклад, у пунктах проханнях, що доповнювали положення Гадяцької угоди, згідно з якою реєстрове військо мало обмежуватися 30 тисячами чоловік й існувати паралельно з найманими формуваннями, гетьман просив польського короля, *«щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і щоб його милості пану гетьманові, за прикладом святої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни, а коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди було це виконано»*. Зібрання військових постанов, про які йдеться, — це не що інше, як збірник гетьманських артикулів і ординацій — прообраз військового статуту. Артикули, що видавалися королями або коронними гетьманами на час воєнних кампаній, містили приписи організаційного, дисциплінарного й тактичного змісту та були обов'язковими до виконання всіма вояками. Видання артикулів практикувалося й у козацькому війську за часів Богдана Хмельницького. Виговський, таким чином, намагався в подальшому надати їм постійного та обов'язкового характеру.

Структурну реорганізацію планувалося підкріпити й залученням до служби іноземних офіцерів та інструкторів. Великий українсько шведський договір, запланований ще Хмельницьким і підписаний Виговським у жовтні 1657 р., гарантував українській стороні право вербувати офіцерів, солдатів та військових техніків на підвладних шведському королеві територіях. Ще на початку свого гетьманування Виговський, за свідченням Самовидця, *«почал дракунію збирати, також корогви Нрлские збирати, затягати»*.

Загострення українсько московських суперечностей у другій половині 50 х років XVII ст., підсилене підписанням Гадяцького трактату з Річчю Посполитою, переросло восени 1658 р. у перший повномасштабний воєнний конфлікт козацького війська з московською армією, яка внаслідок реформаторських заходів Олексія Михайловича, проведених після Смоленської війни, значно зміцніла та стала більш впорядкованою.

Герб Івана Виговського

Печатка Івана Виговського

Олексій Михайлович Романов (1629—1676)

Московський цар (з 1645 р.), другий представник династії Романових на московському троні. Прихильник сильної централізованої влади, утворив декілька нових приказів², а також Приказ таємних справ, встановлюючи абсолютистську систему управління державою. За його правління реорганізовано й доведено до максимально можливої чисельності армію, що лишалася практично незмінною аж до початку XVIII ст. Попри те, що царя за побожність і тиху вдачу прозвали «Тишайшим», протягом майже всього його правління Московська держава вела загарбницькі війни, приєднуючи нові землі, активно колонізувала Сибір і Далекий Схід. Чи не найбільшим територіальним надбанням стали лівобережні українські землі, що входили до складу козацької Гетьманщини.

У жовтні 1658 р. в Сіверську Україну був направлений 20 тисячний корпус белгородського воєводи, окольничого², князя Григорія Ромодановського, який до кінця року не зміг досягнути серйозних успіхів, згаявши більшу частину часу на те, щоб повернути на свій бік південні полки Лівобережжя. Але козацтво цих полків виявилось розколотим, підтримуючи частково Пушкаря, частково ж Виговського. Під захистом московських мушкетів бунтівні полки обрали собі нового гетьмана, щоправда, з титулом «наказного» — Івана Безпалого. Заволодівши спочатку Миргородом, а згодом Лубнами й Пирятином, Ромодановський на початку листопада опинився фактично відрізаним від своїх баз на південному заході Московської держави, звідки йому мали надсилатися підкріплення й продовольство.

Скориставшись із того, що московські полки занадто далеко просунулися Лівобережжям і були зв'язані затяжними боями з корпусом, що складався з Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків, Виговський вирішив ліквідувати друге за чисельністю угруповання московського війська, яке могло б подати допомогу Ромодановському — залогу київської фортеці (близько 7 000 чоловік) на чолі з боярином, намісником білозерським Василем Шереметевим.

26—27 жовтня 1658 р. передовий загін під командуванням Данила Виговського спробував захопити Київ штурмом, але, зазнавши відчутних втрат, не впорався з цим завданням. Головні сили гетьманського війська, що надійшли під Київ 29 жовтня, виявилися не готовими до тривалої облоги — бракувало піхоти й артилерії. Очевидно, Виговський планував, що справу капітуляції

Приказ — адміністративно-судова установа, що керувала окремою галуззю центрального та обласного управління Росії вXVI—XVIIIст.

²*Окольничий — придворний чин у Московській державі*

Андже́й Потоцький герба «Пиляна» (?—1663)

Польський воєначальник, коронний обозний, британський воєвода. Замолоду студіював у Краківському та Падуанському університетах, був дворянином короля Владислава IV. З початком Хмельниччини очолив оборону від повстанців Бару, потрапив у полон, спершу до козаків, а потім до татар, був звільнений після Зборівської угоди. На чолі власної козацької (рід легкоозброєної кінноти) хоругви брав участь у битвах під Берестечком (1651), Батогом (1652). Від 1654 р. вже як досвідчений полковник став постійним військовим радником свого дядька — великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького («Ревери»), командуючи різними частинами в коронному війську під час кампаній в Україні та шведського Потопу. Після укладення Гадяцької угоди наприкінці 1658 р. висланий в Україну на допомогу гетьману Виговському. Протягом зими — весни 1659 р. дивізія Потоцького діяла в околицях Києва, контролюючи білоцерківський та чигиринський напрямки. У вересні 1659 р. коли на Лівобережжі розгорілося антигетьманське повстання. Потоцький переховував у своєму таборі під Фастовом Виговського та його прибічників, безуспішно намагаючись оволодіти Чигирином. Зрештою наприкінці року був змушений залишити Україну. В подальшому воював у Білорусії, брав участь у Чуднівській кампанії 1660 р.

Андже́й Потоцький належав до плеяди блискучих майстрів рейдової війни, організації розвідки, кавалерійських атак. Легендарний польський король і воєначальник Ян III Собеський називав його своїм учителем.

залоги вирішити демонстрація його значної кількісної переваги й наявності у війську татар, однак Шереметев виявив непоступливість, справедливо розраховуючи на неготовність козаків до облоги й швидке згортання бойових дій у передзимовий період. Подальші події показали правильність цих сподівань.

Крім того, щоб не допустити повного оточення фортеці, 30 жовтня 1658 р. біля Печерських воріт московська залога дала гетьманському війську відкритий польовий бій, під час якого козацькі полки, збиті зі своїх позицій, були змушені зачинитися в таборі й витримувати неодноразові атаки противника. Битва тривала до ночі й хоча не була явною поразкою, але своїм невизначеним результатом перекреслювала стратегічні плани Виговського надати знищенню Шереметєва значного дипломатичного резонансу та одночасно, підірвавши військову міць Москви на Лівобережжі, втримати її від направлення сюди нових сил. Уже наступного дня гетьман вступив у переговори й трохи згодом відійшов у район Ржищева, розпустивши по домівках козацькі полки.

Хоругва —
початковий організаційно
тактичний підрозділ
у кінноті в XIV—XVIII ст.

Товариш гусарської хоругви
Фрагмент серії
«Вбрання польської шляхти»
невідомого майстра.
Перша третина XVII ст.

Товариш козацької (панцерної)
хоругви
Фрагмент серії
«Вбрання польської шляхти»
невідомого майстра.
Перша третина XVII ст.

Тим часом Річ Посполита, від якої після укладення Гадяцького трактату доречно було очікувати збройної допомоги, сподівалася на те, що справи в Україні залагодяться самі по собі. Значна частина польського війська протягом осені 1658 р. була задіяна у бойових діях проти шведів на Помор'ї. Король Ян II Казимир, якого підтримував австрійський двір, не бажав воювати на два фронти й тому прагнув, принаймні тимчасово, замиритися з Московією. Тож для підтримки гетьмана було виділено лише 4 500 чоловік кінноти, яких в Україну повів коронний обозний Анджей Потоцький.

Дивізія Потоцького з'єдналася з гетьманом тільки в січні 1659 р. під Переяславом. Усю зиму польські роз'їзди непокоїли наскоками київську залозу Шереметева, нападаючи на її фуражирів, сторожові пости та розвідувальні партії.

Втративши можливість переломити стратегічну ситуацію в регіоні на свою користь, Виговський все ще намагався розбити противника поодинці, маючи, однак, уже значно скромніші сили. Наприкінці листопада він направив на допомогу обложеному у Варві військам ніжинського полковника Григорія Гуляницького, відділ козаків, татар і найманців наказного гетьмана Івана Skorobogatyka, але їхня спроба зняти блокаду міста була невдалою.

Тим часом серія військових невдач доповнилася погіршенням зовнішньополітичної ситуації — 19 листопада 1658 р. Московія підписала прелімінарний договір зі Швецією, а отже, отримала можливість вивільнити частину свого війська для продовження війни в Україні.

ПЕРЕД ГРОЗОЮ ПОЧАТОК КАМПАНІЇ 1659 р.

Командувачем московського війська, направлено проти лівобережного козацтва, було призначено боярина, намісника казанського, князя Олексія Трубецького — досвідченого командира, ветерана литовських і ліфляндських походів 1654—1656 рр. Наприкінці березня 1659 р. його армія перетнула кордон Гетьманщини в районі Путивля і розпочала наступ на південний захід.

Сили московського війська Трубецького, що вирушило в Україну, оцінювалися сучасниками з властивою їм схильністю до перебільшень — за повідомленнями польських дипломатів і козацьких урядовців, це була майже 150 тисячна армія. Втім, достеменно можна твердити лише про 35, щонайбільше 50 000 вояків, якими міг розпоряджатися царський воєвода перед Конотопською битвою. Основу його війська становив *«Большой»* (Царський, або ж *Московський*) розряд (полк), до якого входили стрілецькі, солдатські, рейтарські та драгунські полки, сотні городових дворян та дітей боярських, а також підрозділи московських дворян та жильців (найнижчі придворні чини, з яких формувалася охорона царських резиденцій), тобто елітні відділи московської кінноти того часу. Протягом перших трьох тижнів перемаршу по Україні до війська долучалися інші московські підрозділи, що знаходилися тут від початку кампанії — полки воєвод Григорія Ромодановського та Федора Куракіна.

У залежності від обставин боярин Трубецький повинен був чи то вести переговори з бунтівним гетьманом, чи то застосувати силу, але — будь що повернути Україну під *«високу царську руку»*. Враховуючи те.

Сотенний голова московського дворянського ополчення
Малюнок з альбому
А. Мейєрберга
1662 р

Олексій Трубецькой (?—1680)

Московський політичний і військовий діяч, дипломат. Представник одного з найвпливовіших князівських родів, боярин (1645). У 1646—1662 рр. очолював такі прикази: Сибірський, Казанського двorca. Полжових справ (з 1661 р.). Протягом 40—50 х років XVII ст. Трубецькой — один із головних дипломатичних дорадників царя Олексія Михайловича. Брав участь у переговорах: зі шведським та польським посольствами, які відвідували Москву влітку—восени 1647р.; у березні 1654 р. — з козацьким посольством на чолі з Павлом Тетерею та Самійлом Богдановичем Зарудним, що прибуло до Кремля після Переяславської ради для уточнення умов московського протекторату над Україною. На початку московсько-польської війни Трубецькой, очолював південне угруповання царського війська, а в 1656 р. воював проти шведів, взявши Асрпт (Юр'їв). У 1659 — на поч. 1660р. керував армією, що діяла в Україні. Схилив молодого гетьмана Юрія Хмельницького до підписання так званих «других Переяславських статей», що були фальсифікованим варіантом угоди 1654 р., істотно обмеживши права козацької автономії. Трубецькой брав активну участь у придушенні Аіосковського повстання 1662 р. та слідстві над його учасниками.

що кривавий маховик збройного протистояння вже був запущений і дедалі швидше набирав обертів, сподіватися на ефективність першого варіанта не випадало. Втім, і щодо застосування військової сили — Трубецькой не мав чітких планів.

З одного боку, основна мета походу полягала у просуванні московських військ углиб України, що мало б схилити Виговського до поступок і капітуляції. Задля цього боярин мав би з'єднатися з київською залогою Шереметева й сконцентрувати в себе решту розкиданих по Наддніпрянщині та Лівобережжю залог і відділів. Втім, на початку походу у фронтовому прикордонні він зіткнувся з залишеним тут заслоном Виговського — козаками Ніжинського та Чернігівського полків (до 4 000 чоловік) під командуванням наказного гетьмана Григорія Гуляницького, який пильнував пугтивльський напрям. їх мали підтримувати розташовані в центрі Лівобережжя Прилуцький полк на чолі з Петром Дорошенком та відділ генерального осавула Івана Скоробогатька (разом до 5 000 козаків).

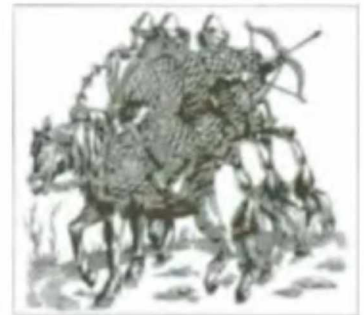
Відповідно до суворих законів тогочасного військового мистецтва Трубецькой не міг залишити у своєму тилу ворожі сили, які могли би перешкодити його

**Відписка київського воеводи
Василя Шереметева
1657 р.**

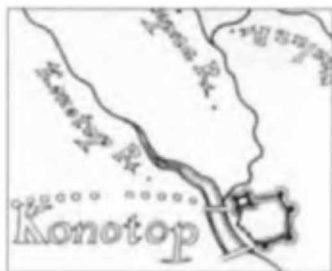
Московська помісна кіннота
Гравюра з «Записок про
Московію» С Герберштейна
1756 р.

комунікаціям і загрозувати продовженню походу. 17 квітня з під Костянтинова князь пише листа до царя, сповіщаючи про свій намір дати бій силам Гуляницького. За кілька днів він віддає наказ полку глухівського воеводи і стольника Федора Куракіна та козацьким відділам Івана Безпалого з'єднатися — московська армія вринула підступила до Конотопа, ключового пункту сіверського прикордоння.

ОБОРОНА КОНОТОПА УКРАЇНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ

З військово інженерного погляду Конотоп навряд чи можна назвати фортецею в класичному, як на XVII століття, розумінні цього терміна. Місто, у якому ще перед Хмельниччиною з укріплень був лише «*дворовий острог*», розташовувалося на лівому (західному) березі р. Єзуч та її притоки Конотопки. Як і більшість містечок Лівобережжя, яким постійно загрожували непризвичаєні до довготривалих облог татари, воно було оточене земляним валом із дубовим палісадом і трьома брамами та ровом, що оперізували місто з трьох боків. З четвертого — був двір старости та багністі, порослі лісом береги Конотопки. За відсутності потужних укріплень, містечко мало досить вигідне природне місце розташування й цілком надавалося до оборони.

«Я виїхав з Батурина і ночував у Конотопі. Се місце славне й знамените по жалобних піснях росіян про загибель там їхньої кінноти року Господнього 1659. Тоді росіяни обложили його з численним військом і вельми дошкуляли йому апрошами, мінами, метанням гранат і безупинною стріляниною з гармат...»

«Щоденник Патріка Гордона, шотландця на московській службі XVII сні.»

‘Апроші — вузькі змісподібні рови окопи, що дозволяли нападникам безперешкодно підходити під мури обложеної фортеці.

Брак мурів і артилерії компенсувала залога, що нараховувала до 4500 чоловік — мешканців та козаків Ніжинського й Чернігівського (за деякими даними ще й Кальницького) полків на чолі з досвідченим командувачем — ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким.

Трубецької, очевидно, не розраховував довго затримуватися під Конотопом, сподіваючись схилити його

Григорій Гуляницький (?—1675)

Український воєначальник, державний діяч і дипломат. Рід Гуляницьких походив з православної волинської шляхти. Григорій Гуляницький від початку Козацької революції брав участь у найбільших виправах повстанського війська, посідаючи старшинські посади в Корсунському полку, яким керував з 1653 по 1655 рр. Політичне кредо полковника, який був поборником повного суверенітету Гетьманщини, призводило до частих конфліктів з Богданом Хмельницьким. У 1651 р. він не прийняв невідповідний для козацтва Білоцерківський договір, а в 1654 р. відмовився присягати на вірність московському цареві. Брав участь у Жванецькій битві (1653), бойових діях у Білорусі (1656). Від 1657 р. послідовно підтримував Івана Виговського, фактично очоливши бойові дії проти його опозиції в південних полках. Як наказний «гетьман сіверський» командував угрупованням гетьманського війська, що складалося з Ніжинського, Прилуцького та Чернігівського полків, стримуючи наступ московських військ на Лівобережжі протягом 1659 р. Після відставки Виговського підтримував пропольський курс Юрія Хмельницького, беручи участь в укладенні Слободищенського трактату (1660), поході королівської армії на Лівобережну Україну (1663—1664), вдруге посівши уряд корсунського полковника та наказного гетьмана (1662—1664). Разом із молодшим Хмельницьким відбув трирічне ув'язнення в Мальборзькій фортеці за звинуваченням у зраді, втік із неї 1667 р. і повернувся в Україну. В останні роки свого життя Григорій Гуляницький, як один із старійшин полковницького корпусу, активно підтримував правління Петра Дорошенка.

залогу до капітуляції та продовжити рух далі. Однак спроба з ходу захопити місто провалилася під час першого ж штурму 20 квітня, і московському війську довелося приступити до повноцінної облоги — з повною блокадою, копанням шанців і зведенням батарей. Через півтора тижня інженерна підготовка, якій козаки намагалися протидіяти постійними вилазками, була майже завершена, і 26 квітня розпочався перший навальний штурм. Після спроби підпалити посади Трубецької кинув на мури солдатські й стрілецькі полки та спішених драгунів, разом до 20 000 чол., які, закидавши гноєм, землею та очеретом рив, вдерлися на вал, прорвавши в кількох місцях ланцюг оборони. Запеклі контратаки нападників та обложених тривали, з перервами, до п'яти годин, поперемінно схиляючи терези військової фортуни то на один, то на інший бік. Козацький полк, що мала значний досвід бою табором та під прикриттям укріплень, виявилася надто серйозним супротивником

Конотоп
«Спеціальна карта України»
Г.Л. де Боплана.
1650 р.

Офіцер «німецької піхоти»
1660 р.

для московського війська, аби здати місто без впертої оборони. Дався взнаки й практичний досвід Григорія Гуляницького, який у попередній кампанії успішно тримав оборону Варви від військ Ромодановського. Те, що місто було добре підготоване для планомірної оборони, доводить той факт, що в розпал штурму, коли московські війська черговий раз вдерлися до фортеці, козаки підірвали мінні заряди, заздалегідь закладені під валом, зірвавши вирішальну атаку московитів. Втративши 500 чоловік убитими й майже 3 000 пораненими, Трубецькой змушений був припинити штурм і відвести полки в табір.

Внаслідок зриву штурму виникла необхідність тривалої облоги. Московські інженери почали насипати земляний вал, з якого можна було б вести прицільний артобстріл міста і таким чином зламати опір оборонців. Такий розвиток подій віщував московському командуванню лише одне — втрату часу, поступове виснаження сил і, що найголовніше, передачу оперативної ініціативи до рук Івана Виговського.

Від початку кампанії гетьман не мав достатньо сил, аби самотійно протистояти московському наступу. Варшава ж дала чітко зрозуміти своєму союзникові, що йому слід сподіватися швидше на свою спритність та допомогу татар, ніж на збройну поміч коронного війська.

Остаточо втративши надію на королівську підтримку, Виговський наполегливо вів пошук нових союзників. Після кількох спроб польського сейму переглянути на свою користь положення Гадяцької унії український канцлер Юрій Немирич, який саме тоді перебував у Варшаві, розпочав таємні переговори про протекторат

Козацькі бойові шикуння
Фрагмент гравійованого плану
К. Ейґірда «Битва під Лоевом»
1651р.

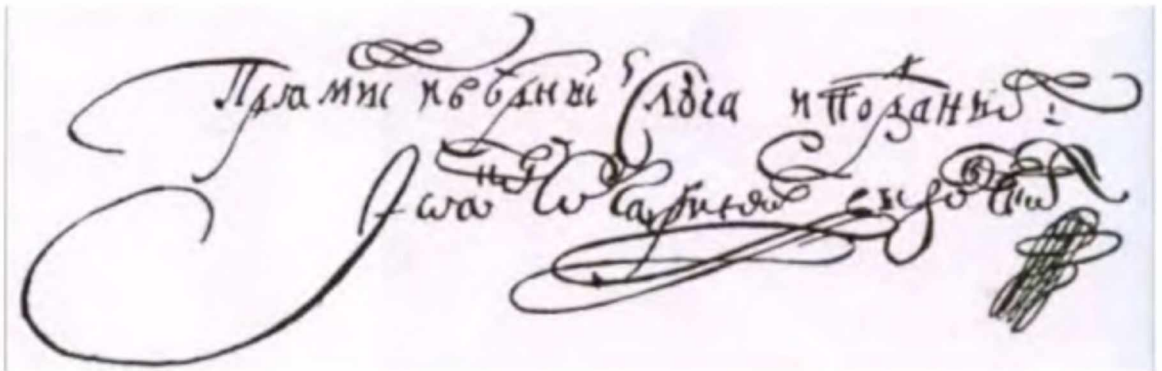
Товариш гусарської хоругви
1645 р.

із послами австрійського імператора Леопольда I. Утім, як і в попередні часи, надійнішим союзником виявився найближчий сусід Гетьманщини — Кримське ханство. Польсько козацько московські суперечності постійно перебували в полі зору не лише Бахчисарая, але й Стамбула, звідки уважно стежили за тим, аби не допустити посилення в Україні московського впливу. Ця ситуація, як ніколи, виявилася на руку Виговському, який на початку 1659 р. вислав посольства до султана Мухаммеда IV і хана Мухаммеда Прея з проханням про підданство й військову допомогу.

Після того, як основні московські сили міцно загрузли в облозі Конотопа і не могли надати активної підтримки прибічникам царя в Наддніпрянщині, Виговському випав шанс зосередити під своєю булавою якомога більшу кількість вірних собі козаків. Це виявилось непростим завданням: тоді як більшість опозиційних до гетьмана козаків на чолі з Іваном Безпалим приєдналася до Трубецького, в Чигирині з'явився Юрій Хмельницький, який, вперше заявив про свої претензії на булаву, закликаючи козацтво залишити Виговського. У Києві активізувався воевода Шереметев, здійснивши кілька розвідувальних рейдів довкола міста й розпочавши підготовку переправ для військ Трубецького.

Однак Наддніпрянщина та Лівобережжя, наче строката шахівниця, з перетасованими на ній козацькими та московськими відділами, була всього лише тилом майбутньої операції, яку розробляла гетьманська ставка. У джерелах не збереглося достеменних відомостей про її план, однак з того, що місцем концентрації своїх військ Виговський обрав Ніжин, випливає намір перенести

Факсиміле Івана Вигівського

основні дії на Сіверську Україну. Для забезпечення зв'язку з Правобережжям, звідки могло підходити підкріплення, та нейтралізації військ Шереметева гетьман залишив під Києвом, як заслон, польську дивізію Анджея Потоцького.

У кінці травня 1659 р. біля Ніжина сконцентрувалися Черкаський, Корсунський та Переяславський полки під орудою генерального осавула Івана Скоробагатька. Сюди ж спрямовувалися відділи татар, очолюваних нуреддін султаном. Зосередження козацьких полків до підходу самого гетьмана прикривала частина Ніжинського полку Василя Золотаренка — його рейдові партії дошкуляли тилам московських військ, що облягали Конотоп. До того ж, за московський кордон було відправлено глухівських козаків, які перервали зв'язок Трубецького з його базами в Путівлі, Рильську й Севську.

Відбивши більшість нападів, московському командуванню, однак, не вдалося перешкодити концентрації українських військ під Ніжином. Загони стольника Петра Скуратовата воеводи Володимира Новосильцева, відправлені на початку травня в Борзну й Хорол, лише розсіяли частину козацьких відділів, не завдавши шкоди основним силам.

Уже в першій декаді травня Іван Вигівський з вірними йому полками, надвірним військом і татарами Карачбея та Ханмамет мурзи вирушив на Лівобережжя за маршрутом Іркліїв—Драбів—Ташань. 8 червня гетьманський табір зупинився під Яготином.

ПЕРЕДДЕНЬ БИТВИ ПЛАНИ Й СИЛИ СТОРІН

Головним козирем гетьмана Виговського в цій . кампанії мала стати допомога кримського хана, поодинокі загони якого на чолі з нуреддін султаном уже в травні почали прибувати в Україну, очікуючи мобілізації козацьких полків і сприятливого моменту для переходу в наступ. 10 червня головні сили кримців форсували р. Оріль і протягом кількох наступних днів, спільно з козаками Виговського, очистили від російських залог південь Полтавщини.

Для гетьмана це послужило сигналом для активізації дій проти основних сил армії Трубецького, що облягала Конотоп. Тим часом становище блокованої зусібіч фортеці щодня погіршувалося — гарматний вогонь практично винищив основні вузли оборони валу, залага потерпала від нестачі води, продовольства й боеприпасів. Встановивши з ханською ставкою постійний зв'язок, Виговський зняв свій табір поблизу села Бикова, перенісши його ближче до Конотопа в урочище Круничполе. Незабаром сюди підійшов передовий загін Карачбея, а 24 червня й решта татар на чолі з Мухаммедом Преєм. Повсякчас висилаючи до московського табору розвідувальні під'їзди, союзники почали готуватися до вирішального зіткнення.

Син кримського хана
Мірза Алі Гірей
Гравюра Я. Сандарта
1684 р.

Вгорі: Прилуцький полковник
Петро Дорошенко

Копія портрета «Гетьмана
П. Дорошенка» невідомого автора.
XIX ст.

Вгорі праворуч: **Українські
козаки**

Карта Речі Посполитої Г
Л. де Боплана.
1660 р.

Внизу **Уманський полковник
Михайло Ханенко**

Портрет за малюнком гетьмана
М. Ханенка з Літопису С. Величка.
XIX ст.

ГЕТЬМАНСЬКЕ ВІЙСЬКО

Чисельність і склад сил Виговського, за відсутності облікових джерел, встановити досить важко. З листування козацьких старшин кінця червня — початку липня 1659 р. відомо, що напередодні битви в його таборі перебували генеральні судді Герман Гапонович і Федір Лобода (можливо, ще генеральний осавул Григорій Ковалевський) та 8 право й 3 лівобережних полковники:

- Іоаникій Силич — чернігівський;
- Петро Дорошенко — прилуцький;
- Тимофій Цицюра — переяславський;
- Михайло Ханенко — уманський;
- Іван Вертелецький — калницький;
- Остап Гоголь — подільський;
- Іван Богун — паволоцький;
- Іван Кравченко — білоцерківський;
- Іван Лизогуб — канівський;
- Филон Джеджалій — черкаський;
- Іван (Ян) Креховецький — курсунський.

Щоправда, важко сказати, чи всі з цих старшин очолювали свої військові частини та яку саме чисельність вони мали: мобілізація правобережних полків відбувалася досить повільно, а частина лівобережного козацтва під впливом наступу московських військ і агітації Безпалого взагалі ухилилася від походу. Крім цього, відділи ніжинського та чернігівського полків ще з весни були задіяні в гарнізоні Конотопа й рейдових операціях на московсько українському пограниччі. Номінально найчисельнішим (за даними хронологічно близького до битви Зборівського реєстру 1649 р.) був Курсунський полк, що мав у своєму компуті¹ майже 3 000 реєстрових

¹Компут — реєстр, перепис; чисельний склад війська.

товаришів. Чисельність решти полків, відповідно до списків, коливалася від 1 000 до 2 500 вояків. Утім, треба брати до уваги, що правобережні полки зазнали відчутних втрат протягом кампаній 1651—1655 рр., і кількість їхніх козаків, що перебували під прапорами Виговського, могла бути вдвічі меншою від чисельності офіційного реєстру. Можливо, що серед них перебували також козаки Іркліївського та Миргородського полків, старшина яких підтримувала гетьмана, хоча їхніх полковників на момент битви не було в таборі. Миргородський полк — один із найбільших на Лівобережжі — міг виставити щонайменше половину від своєї чисельності, що становила 3 000 чоловік. Таким чином, сили козацтва, сконцентрованого гетьманом біля Конотопа, можна оцінювати приблизно в 16 000—17 000 вояків, що загалом відповідає інформації сучасників. Найімовірніше, більшість українського війська становила піхота, оскільки ще наприкінці 1658 р., просячи допомоги в коронного канцлера Миколая Пражмовського, Виговський повідомляв про нестачу кавалерії. Жодних відомостей не збереглося щодо кількості гармат гетьманського війська, але з уривчастих згадок про них у пізніших бойових діях можна припустити, що вони були представлені малокаліберною легкою артилерією.

У середині XVII ст. козацьке військо було типовим ополченням. Обов'язок служити в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до реєстру 1649 р., а в період Руїни, коли перепис війська не практикувався, — того, хто володів *«військовим ґрунтом»* (козацьким службовим наділом). Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх станових військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами.

В організаційному відношенні військо поділялося на окремі полки — вищі адміністративно територіальні та військові одиниці. Полки, в свою чергу, ділилися на сотні та курені різної чисельності, що були вже не тільки військово адміністративними, а й тактичними одиницями, виступаючи в окремих бойових порядках або об'єднуючись під час походів у самостійні відділи, групи й корпуси. Подібно до полків, сотні та курені не мали сталої чисельності, нараховуючи, відповідно, від 100 до 300 та від 10 до 40 чоловік. Кількість сотень у полку коливалася від 10 до 22. Нижчою неподільною одиницею війська був курень — вояцька корпорація, що зазвичай

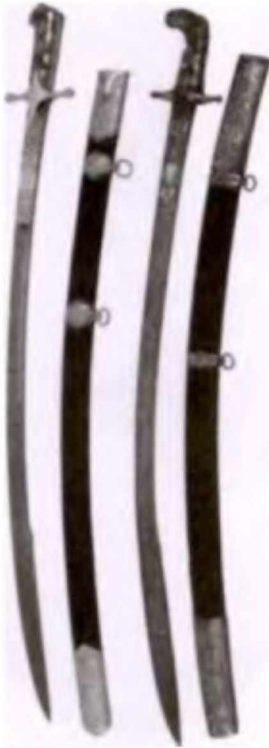
Згори вниз:
Козак з козачкою
 Фрагмент картуша «Генеральної карти України» Г.Л. де Боплана...
 1650 р

Полковницькі пірначі
 Друга половина XVII ст.

Литавра
 Кінець XVII ст

Каптан
1640 р

Саблі "кілідж"
Туреччина
Друга половина XVII ст.

об'єднувала козаків однієї місцевості. Характерною особливістю підрозділів цього рівня було й те, що вони, до того ж, виступали в ролі господарських осередків військової частини: при них існував невеличкий обоз, спільний казан, похідний реманент, іноді грошова «складка» та якийсь дрібний промисел. Як впливає з даних реєстру 1649 р., полково сотенна структура війська не мала достатньої уніфікації: наприклад, у Чигиринському полку, що, очевидно, посідав статус «столичного», існував особливий Осавульський курінь, судячи з усього, підпорядкований вищій (гетьмана або генерального осавула), а не полковій владі; частина сотень і куренів іменувалася (можливо, й формувалася) не за територіальним принципом, а за прізвищами командирів.

Під час війни чисельність козацького ополчення значно збільшувалася за рахунок джур, пахолків і обозної челяді, яких приводила з собою принаймні третина реєстровців. Ця практика зумовлювалася внутрішнім устроєм козацтва, що відповідно до традиції, як і в Речі Посполитій, складалося з військового товариства — спільноти служилого рицарського люду, на щабель нижче від якого знаходилися інші допоміжні категорії вояків.

Будучи тимчасовим військовим об'єднанням, козацьке ополчення не мало сталого поділу на роди військ. Піхотні та кавалерійські підрозділи формувалися в ньому одразу після мобілізації, відповідно до стану озброєння та спорядження наявних вояків і оперативної обстановки. Виняток становила лише артилерія, що була виділена в окремі формування на рівні всього гетьманського війська («генеральна армата») та в кожному з полків. «Армата» мала власну старшину, штат обслуги, допоміжні підрозділи й служби, а також джерела фінансування.

Озброєння та спорядження козака залежало, безумовно, від його матеріальних статків. Ще від часів Хмельниччини козацтво мало реноме «вогнестого» війська, себто озброєного в першу чергу вогнепальною зброєю. Її можна умовно поділити на легку (використовувалася переважно кіннотою, або як додаткова — в піхоті) — ручниці, піщалі, бандолети¹, карабіни, пістолети та важку (притаманну головним чином піхоті) — мушкети й гаківниці. Основною холодною зброєю козаків були шаблі поширеного в той час угорсько-польського типу, а також «ординки». Визначальною їх рисою були довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки, зазвичай без гарди. Окрім них, часто згадуються різноманітні види ножів:

¹Бандолет — легка ручна вогнепальна зброя, що використовувалася в XVII ст.

«ножі паристіе», «ножі простив». Неодмінною складовою козацького арсеналу були також списи, сулиці¹ та їхні саморобні різновиди.

Уніфікованої амуніції в козацькому війську не існувало. Козаки носили шкіряні ремені (типу «*кордибанів*», знайдених під Берестечком), до яких підвішували шаблю, ніж й іноді порохівницю. Набої разом із рушничним начинням зберігалися в спеціальній сумці або маленькому патронташі — *ладівниці*, що носилася за спиною на вузькому ремінці, або шворці. Якщо взяти до уваги, що заряджання набоями поширювалося в гетьманському війську досить повільно і навіть у XVIII ст. було рідкістю, козаки довгий час користувалися натрусками з пороховою м'якоттю, які носили на шиї чи на поясі. Специфічним елементом спорядження вершника був *шабельтас* — пласка шкіряна сумка чотири чи п'ятикутної форми, що підвішувалася на коротких ремінцях до пояса з лівого боку. *Шабельтаси*, які прийшли разом із модою на угорські речі, були поширені у волоській, польській, литовській та українській кінноті, перетворившись у XVIII ст. на характерний елемент гусарського спорядження — *ташку*. В них зберігали листи, гроші, хустки та інші дрібні речі.

Протягом кінця XVII — поч. XVIII ст. рушниці й карабіни, ймовірно, носили на ремінних перев'язях за плечима. Спочатку для носіння коротких ручниць і бандолетів використовувалися спеціальні *кобури ольстри*, що прив'язувалися на спеціальному пасі біля луки сідла чи за спиною.

Спорядження козацького вершника доповнювалося кінською зброєю, саквами², ремінними путами, попонами, дерев'яним цеберком для напування коней. Більшу частину речей, звичайно, перевозили в обозі, однак нерідко кінні ватаги, що виїжджали «в поле» на розвідку або для відсічі противнику, не брали з собою возів, бо це уповільнювало пересування. В такому разі все необхідне для походу майно, включно із запасами продовольства й артільними казанами, нав'ючувалося на коней. Піхотинці мали простіший набір амуніції, ніж комонники, — ріг з порохом та сумка з рушничним начинням і набоями.

Окрім козацтва, гетьман розпоряджався невеликим, але добре організованим і озброєним затяжним (найманним) військом, чисельність якого протягом 1659 р. коливалася в межах 4 000 вояків (переважно кінноти). Частина цього війська гетьман, очевидно, завербував сам, частину міг виділити зі своєї дивізії Анджея Потоцький.

Портрет
Юрія Францишка Кульчицького
з шабельтасом на поясі
Мідьорит Й.М. Лерха
1685 р.

Шабельтас

¹Сулиця —
різновид списа, що
застосовувався в кінноті.

²Саква—
шкіряна або полотняна
торба, що прив'язувалася
до задньої луки сідла.

Драгунське сідло
Середина XVII ст.

Кавалерійські ботфорти
з острогами
Перша половина XVII ст.

Ця обставина (як і те, що наймані підрозділи були драгунами, панцерними та піхотою іноземного строю) змушувала сучасників називати їх «ляхами, німцями», хоч достеменно неукраїнське походження мали хіба серби та волохи.

Перед битвою при гетьмані перебували:

гетьманський власний полк кінноти;

кінний полк Юрія Виговського (в обох 9 хоругв, загалом близько 1 200 чоловік);

драгунські хоругви (ескадрони), можливо, об'єднані в полк;

піхотний полк Кирила Зражевського;

6 рот німецької піхоти (близько 360 чоловік);

гетьманські жолдаки¹ (близько 500 чоловік)

та ще якісь підрозділи, точно не окреслені джерелами.

Кожне з цих формувань мало свої особливості організації та озброєння. Кінні гетьманські полки, судячи з усього, склалися з вірної Виговському «присяглої» шляхти, що служила власним коштом або за гроші (*жолд*). Полк поділявся на хоругви на чолі з ротмістрами й поручниками чисельністю від 100 до 120 чоловік у кожній. В організацію хоругви був покладений спільний для польського та козацького війська товариський почет — кінний шляхтич жовнір з кількома озброєними пахолками. Озброєння було подібним до спорядження легкої козацької й панцерної кінноти: вершник мав легкий захисний обладунок (кільчатий шолом місюрку, залізні наручі (*карваши*), зрідка кольчугу), шаблю, карабін або бандолет, пістолі, лук зі стрілами й іноді кавалерійську рогатину².

Військо «німецьке», найняте Виговським, про яке часто згадували сучасники, в організаційно тактичному плані, очевидно, практично не відрізнялося від формувань «іноземного автораменту» Речі Посполитої. Ще від часів Богдана Хмельницького «німці» становили частину гетьманського надвірного війська. На відміну від польських аналогів, піхота й кіннота в ньому були представлені лише *мушкетерами* та *драгунами*.

Драгуни, як і в кварцяному війську, складали проміжну формацію між піхотою та кавалерією, будучи, власне, «кінною піхотою», яку застосовували там, де виникала необхідність нанести раптовий вогневий удар, швидко організувати оборону чи штурм якоїсь позиції. Пересуваючись верхи в походах, вони спішувалися перед атакою, шикуючись до бою в шеренги, як мушкетери. Драгунський полк поділявся на компанії (роти) чисельністю до 80 чоловік. Озброєння й екіпірування були

¹Жолдак
вояк вартового підрозділу.

²Рогатина —
короткий спис.

західноєвропейського типу з певними регіональними особливостями: легкий мушкет, пістолі, шабля (зрідка палаш¹), іноді короткі піки.

Аналогічним чином організовувалася й «німецька» піхота, яка, судячи з усього, складалася лише з мушкетерів. Щоправда, на відміну від польської армії, роти в піхотних полках мали меншу чисельність — 60 чоловік замість 100—180. Штаб частини складався з полковника, підполковника, майора, полкових квартирмайстра², каптенармуса³, вагенмайстра (обозного), інтенданта, писаря, фельдшера, профоса⁴ та барабанщика. Ротою командували капітан, лейтенант, прапорщик, фельдфебель і сержант. Окрім них, до ротного штату входили каптенармус, фур'єр⁵ і два барабанщики. Втім, оскільки в надвірному війську всі підрозділи мали меншу чисельність, то й тримати в штаті таку кількість офіцерів не було необхідності, тому обходилися меншою їх кількістю.

Рядовий (нім. *Gemein*) мушкетерської роти озброювався шаблею (або шпагою) та мушкетом з кремінним замком. Ставки жалування «німців» Виговського в джерелах не згадуються, але відомо, що в коронному війську їх платня становила не менше 12 злотих на місяць. Поряд із грошовим жалуванням мушкетери могли отримувати сукно для пошиття одягу.

Уявлення про зовнішній вигляд німецьких мушкетерів масмо з автентичних малюнків, виконаних Абрагамом ван Вестерфельдом під час його перебування в Києві у литовському війську князя Януша Радзивілла в 1651 р. Солдати, зображені на них, вбрані в опанчі з виложистими комірами, короткі панталони й каптани довжиною до колін. Вони озброєні мушкетами та шпагами на поясах портупелях і перевісях.

Кожна німецька частина мала при собі невеличкий обоз, що складався з п'яти парокінних возів. У ньому перевозилися боєприпаси та провіант (борошно, крупи, сіль та солонина).

Тактика німецької піхоти спиралася на форми ведення бою, вироблені під час останнього найбільш масштабного європейського воєнного конфлікту — Тридцятирічної війни (1618—1648 рр.). Внаслідок удосконалення ручної вогнепальної зброї вогнева міць зросла, що привело до поступової відмови від пік і виникнення нових піхотних шиків, що дозволяли якнайефективніше використовувати мушкетний вогонь. До бою полк, як правило, ставав у 3—6 шеренг із інтервалами й дистанціями між солдатами до одного метра.

"Німецька" піхота
Фрагмент малюнку
А. ван Вестерфельда
1651р

¹ Палаш —
довга пряма,
дво або однолззова
січна зброя.

² Квартирмайстер —
урядник,
відповідальний за
розквартирування
й тилову службу
частини або підрозділу.

³ Каптенармус —
урядник,
відповідальний за
матеріальне забезпечення
підрозділу.

⁴ Профос —
урядник,
який виконував
поліційні функції
у військовій частині.

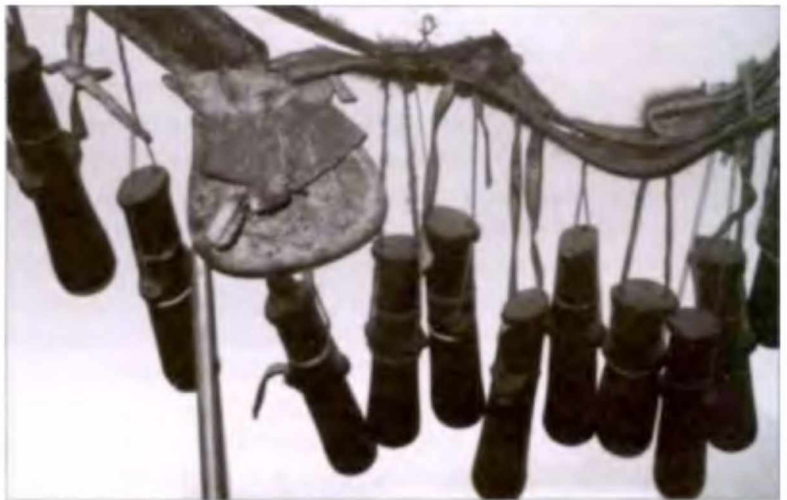
⁵ Фур'єр —
урядник,
відповідальний за
розташування підрозділу або
частини на постоях
чи в таборах.

Козак та показачений селянин
Фрагмент титульного аркушу серії
малюнків А. ван Вестерфельда.
1651 р.

Бандальєр

Бандальєр був частиною екіпування мушкетерів й мав на меті допомогти стрільцю прискорити процес заряджання гнотового мушкета. Тому на широкому шкіряному перевесі були закріплені підсумок для куль тарушничного начиння, натруска для пороху для підсипання на полицю замка, бухта гноту та дерев'яні футляри з відміряними зарядами пороху.
Друга половина XVII ст.

Шолом «місюрка»

Туреччина.
XVII ст.

У центрі розташовувалися пікінери, а на флангах — мушкетери; співвідношення між першими й другими тепер було 1:3. Стрільба здійснювалася дивізіонами (вогневими підрозділами на час бою) або ж шеренгами. Втім, німецька піхота в східноєвропейських арміях продовжувала битися і з застосуванням т. зв. *караколе* (з італ. *равлік*) — 10—15 шеренгового шиккування мушкетерів, які після залпу розмикали шеренгу й відходили в тил для перезаряджання мушкетів, а їх відразу ж заміняла нова шеренга. Цей прийом забезпечував безперервність ведення вогню, а караколе могло рухатися як вперед, так і назад (зрідка — до флангів).

Вартову службу в гетьмана несли також жолдаки — караульна формація, озброєна та споряджена, напевно, на кшталт козацької або угорської піхоти, що виконувала ще й функції церемоніального підрозділу.

Татари ведуть «ясир»
Дереворит
XVI ст.

ТАТАРСЬКЕ ВІЙСЬКО

В Україну хан Мухаммед Гірей привів чотири найбільші орди Північного Причорномор'я й Приазов'я: Кримську, Білгородську, Ногайську та Азовську, а також темрюцьких черкесів. За різними підрахунками, під його рукою було від 30 до 40 тисяч вояків.

Татарське військо поділялося на важку та легку кінноту, зорганізовану за територіально родовим принципом. Головнокомандувачем зведених сил був кримський хан, який здійснював керівництво державою загалом і військом зокрема за допомогою призначуваних ним заступників: *калги султанина* (старшого з них, як правило, свого спадкоємця) та *нуреддіна султана*, які походили здебільшого з роду Ширін і були близькими родичами хана. Бойовий кістяк Кримської Орди становили ополчення родів Ширін, Мансур, Шейхун та Даїр.

Родова еліта утворювала важку кінноту, споряджену в захисне озброєння. За основу бралася кольчужна сорочка, зазвичай із короткими рукавами й розітнутими бортами біля головного отвору, що запиналися на сферичні металеві пряжки, або запони, які імітували застібки каптана. Іноді фасадна частина кольчужного обладунку зміцнювалася набором металевих пластин, ожерелком чи нараменниками різної форми. Для захисту голови застосовувалися шоломи кількох типів: перший, т. зв. «тюрбанний», імпортований з африканських провінцій Порти з характерною цибулиноподібною верхівкою та кольчужно пластинчастою запоною (*бармицею*); другий — дзвоноподібний шишак із допасованими до нього на шарнірах нашічниками, напотиличником, іноді —

Тюрбанний шолом
(бармиця відсутня)

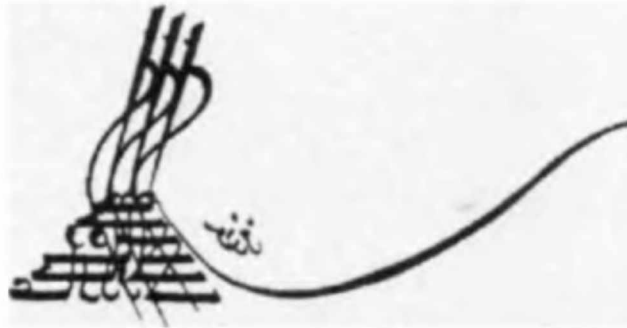
Єгипет
Початок
XVII ст

Шолом шишак

Туреччина.
XVII ст.

Мухаммед IV Прей Суфі (Софу) (?—1674)

Кримський хан у 1641—1644 та 1654—1666 рр. Син Селамета I Прея, молодший брат легендарного союзника Богдана Хмельницького Іслама III Прея. Перше правління Мухаммеда Прея, який завдяки своїм зв'язкам у Стамбулі одержав ханство в обхід своїх старших братів, було нетривалим, супроводжуючись завзятим суперництвом і кривавими міжусобицями всередині кримської еліти. Звинувачений у червні 1644 р. в зловживаннях і невмілому правлінні, Мухаммед Прей був усунутий від влади й засланий на о. Родос. Початок його другого правління збігся з розв'язанням московсько польської війни 1654—1667 рр. та збройним протистоянням двох найвпливовіших кримських родів — Ширін і Мансур, — яке хану вдалося таки залагодити мирним шляхом. Зовнішня політика Мухаммеда Прея була спрямована на балансування між козацькою Гетьманщиною й Річчю Посполитою з метою не допустити посилення Московії на тлі їхньої ворожнечі. Послідовно підтримуючи Польщу, хан зі своїми ордами брав участь у битві під Жванцем 1653 р., походах кварцяного війська на чолі з Петром Потоцьким і битві під Озерною (1655). В часи шведського Потопу ханські війська стріхували сили Хмельницького від активних втручань у польські справи, допомагали польському королеві Яну Казимиру вигнати армії Дьордя II Ракочі. У кампанії 1660 р. спільно з відділами Юрія Хмельницького, Стефана Чарнецького та Єжи Любомирського татари Мухаммеда Прея відтіснили московські війська на Лівобережну Україну. Тоді ж серйозно обговорювалася можливість встановлення ханського протекторату над Військом Запорозьким. У березні 1666 р. хана вдруге позбавлено влади за ухилення від участі у воєнних виправах Туреччини проти Угорщини 1663—1664 рр., які він вважав безперспективними. Своє життя Мухаммед Прей завершив дервіськими паломництвами, залишивши по собі чималу поетичну спадщину.

Татарська кіннота атакує
Фрагмент картини Ю. П. Лемпке
"Битва під Варшавою. 1656 р."
1684 р.

козирком та іншими елементами захисту обличчя. Швидкий поступ вогнепальної зброї зводив навівець захисну роль таких шоломів, залишаючи за ними значення церемоніального головного убору. Демократичнішим варіантом захисного обладунку, поширеним не лише у важкій кінноті, був третій тип — *шолом місьюрка* напівсферичне залізне або мідне накриття голови, до якого підвішувався кольчужний чепець чи сітка різної довжини з підкріпим передом. Часто вживаними лишалися також різні форми *карвашін*. Важкий захисний обладунок, пишно декорований традиційними рослинними й геометричними орнаментами, сурами з Корану, здебільшого імпортувався з султанських зброярень Стамбула, ринків Єгипту, і передньої Азії, дрібніших периферійних центрів виробництва зброї.

Для основного загалу кримських воїнів захисним спорядженням були бавовняні або шовкові халати, простьобані кінським волоссям, вовною чи бавовняною волокниною. Знаць надягала їх під кольчужні сорочки та обладунки. Взимку таке спорядження доповнював овечий кожух, у заможніших — бараняча шуба.

Турецький халат
Початок XVII ст.

Козацький полковник

Середина XVII ст

Реконструкцію виконано на основі копії портрета ніжинського полковника Івана Гуляницького (імовірно, брата Григорія Гуляницького), роботи невідомого автора. Полковник має повний набір атрибутів старшинської моди середини XVII століття — довгополий кармазиновий каптан, оксамитову опанчу, підбиту хутром, та шапку з візерунковою прикрасою "аграфом" і страусячим пір'ям.

При поясі — шабля та шкіряна сумка шабельтас у сукняному чохлі.

В руках тримає символ полковницької влади — пірнач.

Піший козак реєстрового полку

Середина XVII ст

Спеціальної уніфікації кольору чи фасонів одягу реєстрових козаків у період Козацької революції середини XVII ст. та періоду Руїни не існувало. Відомо, що у передвоєнний час реєстровці отримували з коронного скарбу як платню партії сукна для пошиття верхнього вбрання. Від кінця XVI ст. це часто було недороге цупке сукно іурецького виробництва бруднобілуватого кольору — *габа*. Уже в період Хмельниччини тогочасні джерела згадують наявність білих свит і жупанів у козаків "Сіверських" полків — Чернігівського та Стародубського. На реконструкції зображено пішого козака у білому короткополому 'аб'яному жупані зі сторчовим коміром і великими олов'яними «узами» (гудзиками). Відлоги рукавів і поділ підшиті червоною тасьмою. Реєстровець має аркебуз з ударнокремінним замком і шаблю з відкритим руків'ям, що в пішому строю могла підпинатися спеціальним гачком на портупейному пасі чи поясному реміні.

Гетьманський мушкетер

1657—1659 рр.

Одяг і озброєння мушкетера мають взірцем зображення піхоти військ «чужоземного автораменту» литовського гетьмана Януша Радзивілла. виконане Абрагамом ван Вестер фельдом Рядовий мушкетерської роти вбраний у полотняну сорочку з виложистим коміром, сірватосиній *жостокор*, короткі панталони та цупкі панчохи з черевиками; на голові — капелюх з широкими крисами. Основна його зброя — полегшений гнотовий мушкет, яким він виконує стройовий прийом «мушкет догори». Подібно до інших східноєвропейських аналогів, він носить не притаманну «німецькому строю» шпагу, а зручнішу в рукопашних сутичках шаблю

Екіпірування представлено бандальєром — широкою шкіряною перевіссю з підвішеними до неї підсумками для куль та рушничного начиння, бухтою гноту та кількома дерев'яними футлярами з відміряними до них зарядами пороху.

Гетьманський драгун

1657—1659 рр.

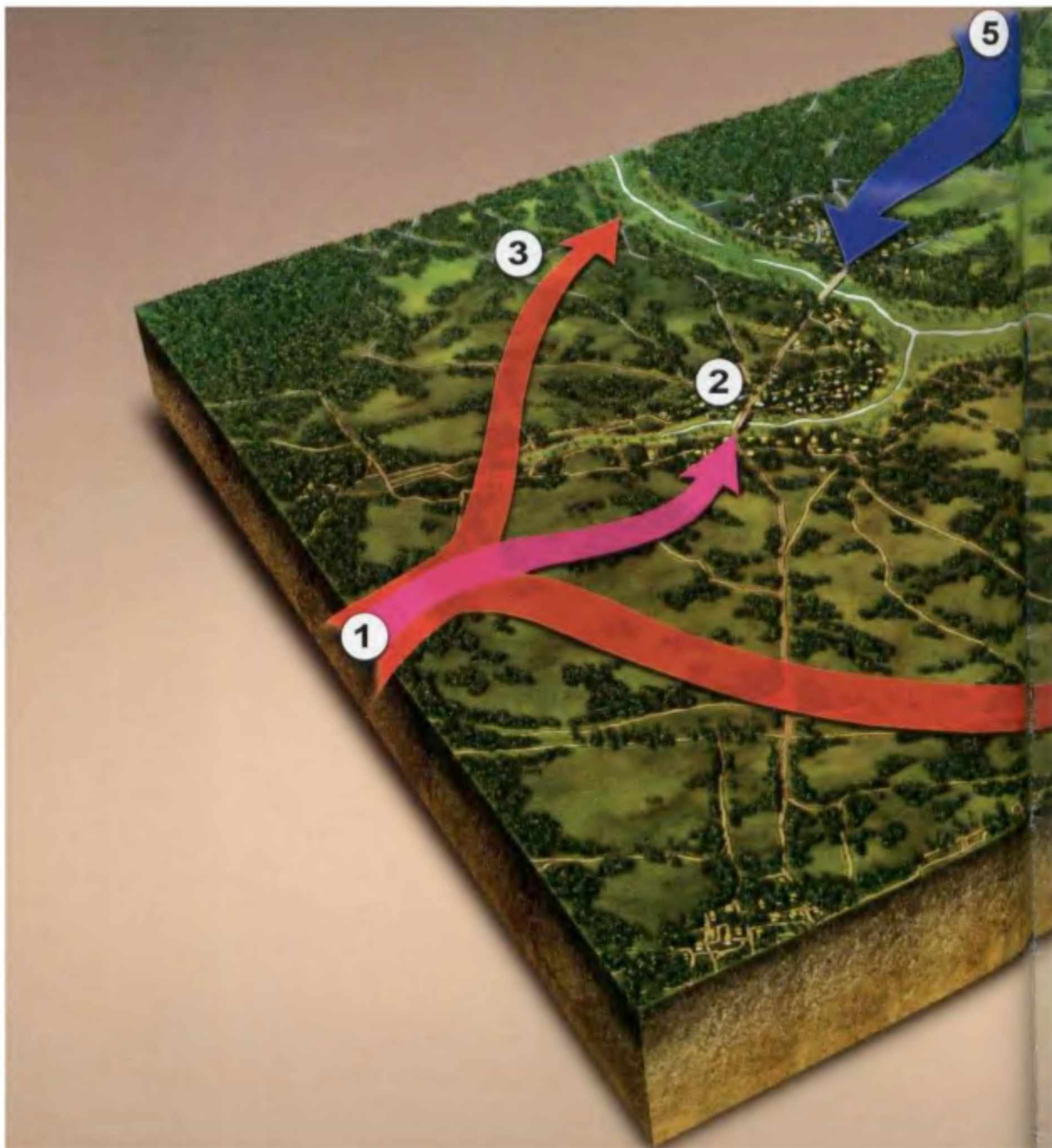
Свідчень про одяг гетьманських надвірних підрозділів Виговського не збереглося. Очевидно, подібно до більшості драгунських і мушкетерських репментів Польщі та Литви, вони були вбрані т зв «німецьким строем», через що їх і називали «німцями». В основу реконструкції вбрання та амуніції драгуна покладено тогочасні аналоги військової моди армій Центрально Східної Європи. Приталений каптан жостокор з широкими вилогами, шийна хустка *a'la cravatte* та ботфорти, котрі є відлунням західної моди, доповнюються шапкою з довгим шликом та хутряною околицею. Драгун озброєний коротким карабіном ручницею, підвішеним на плечовій переєіпанталері, та шаблею. Попри те, що драгуни в сіхднөөв ропейських арміях мали західну амуніцію та «фонди» (збрую, сідла та пістолетні кобуриольстри), їздити їм доводилося здебільшого на місцевих породах коней.

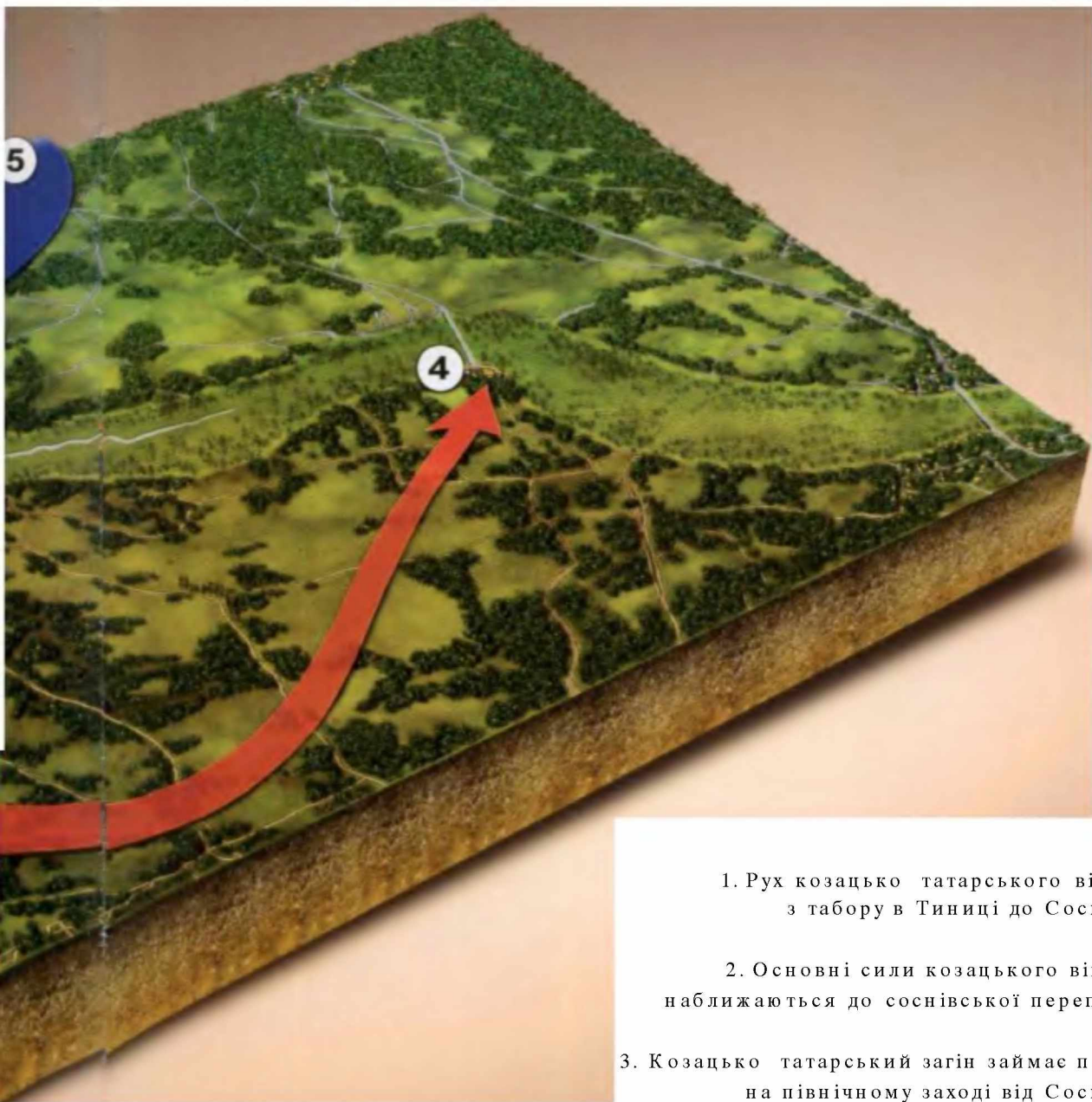

Конотопська битва

Перша фаза бою

Висунення і розгортання протидіючих сил у район битви

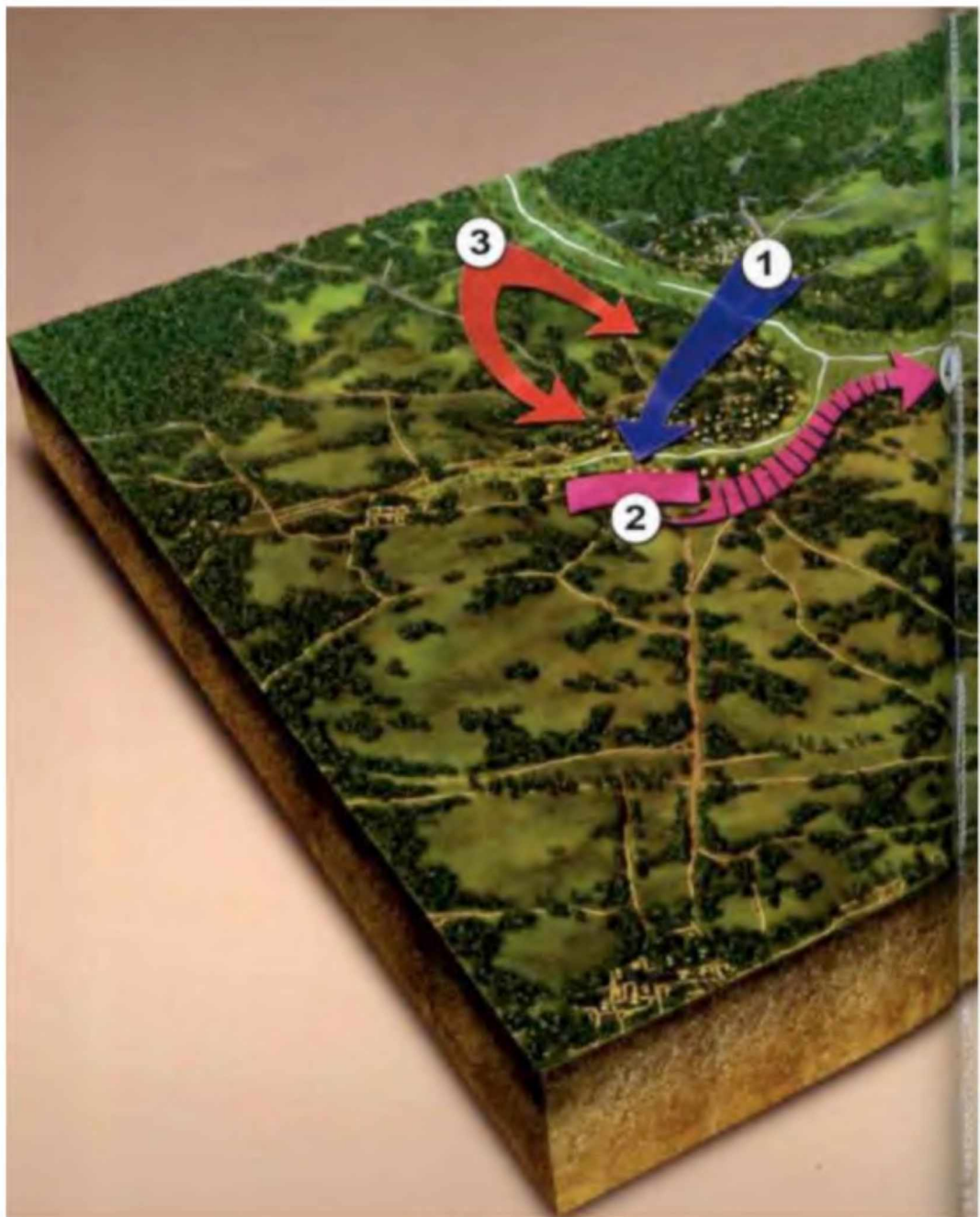

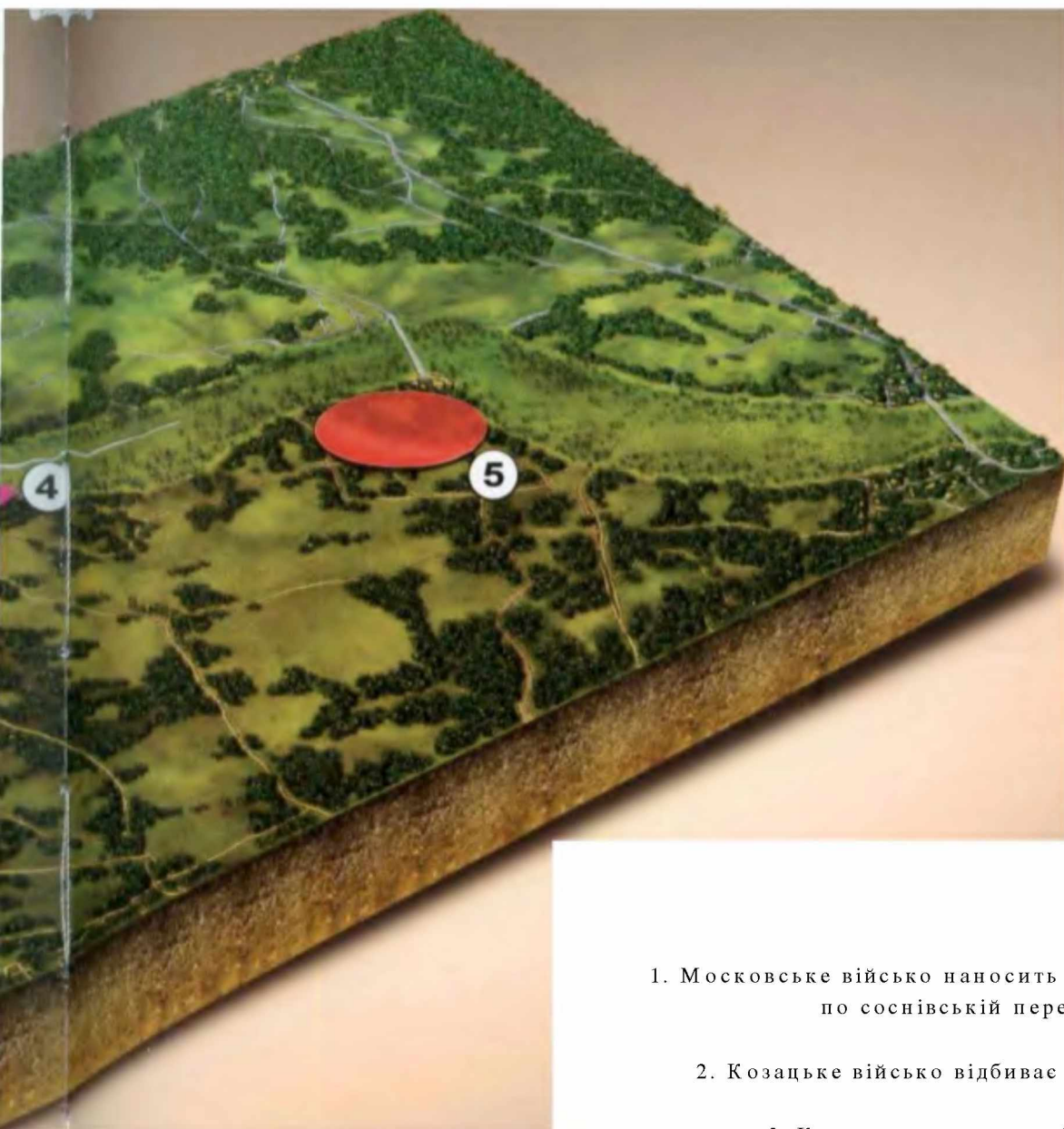

1. Рух козацько татарського війська з табору в Тиниці до Соснівки
2. Основні сили козацького війська наближаються до соснівської переправи
3. Козацько татарський загін займає позиції на північному заході від Соснівки
4. Кіннота Мухаммеда Прея рухається на схід від Соснівки до урочища Пуста Торговиця
5. Московське військо рухається через Шаповалівку до Соснівки

Конотопська битва

Друга фаза бою
Бій за соснівську переправу

1. Московське військо наносить удари по соснівській переправі

2. Козацьке військо відбиває атаки

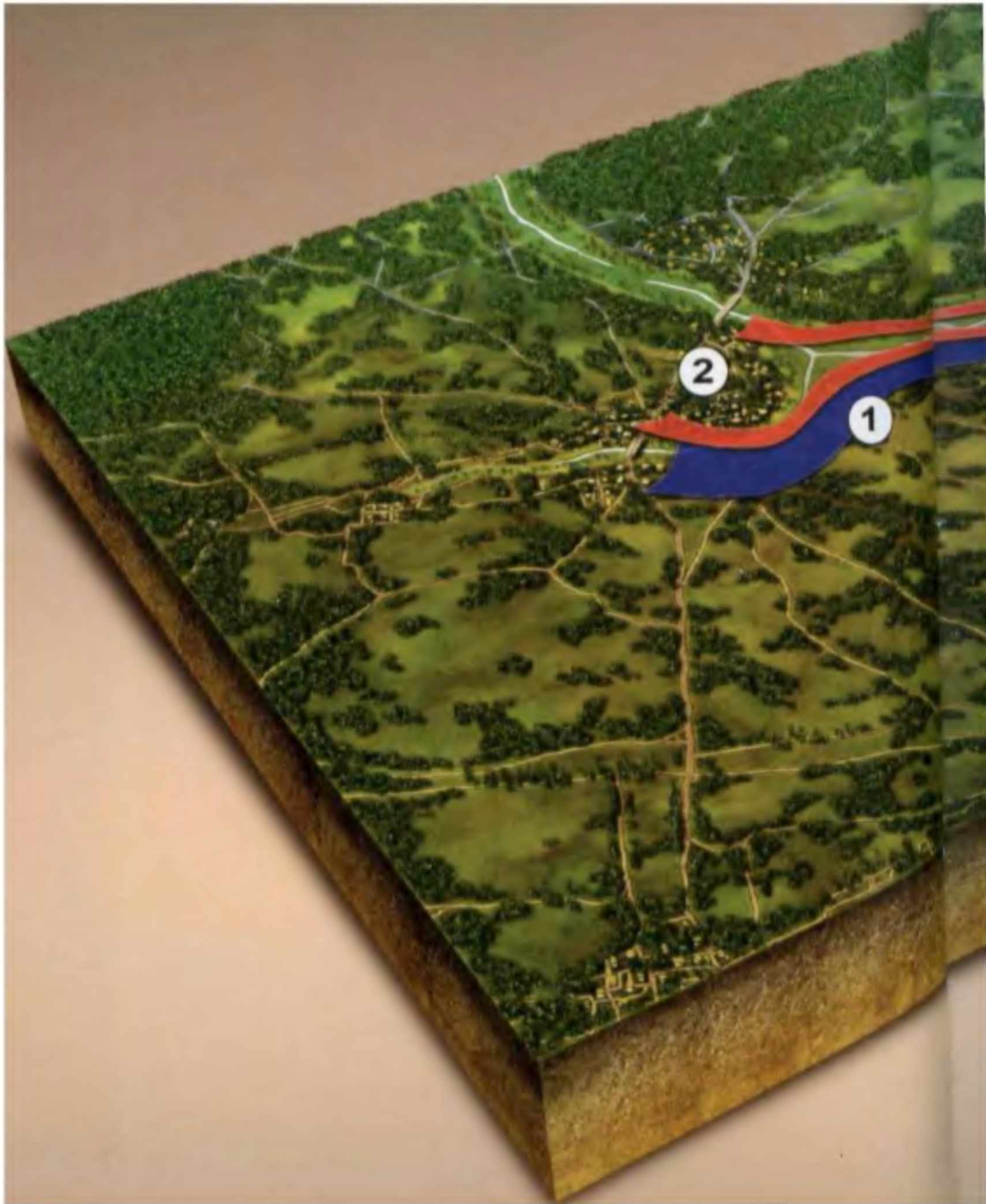
3. Козацько татарський загін розпочинає охоплення противника

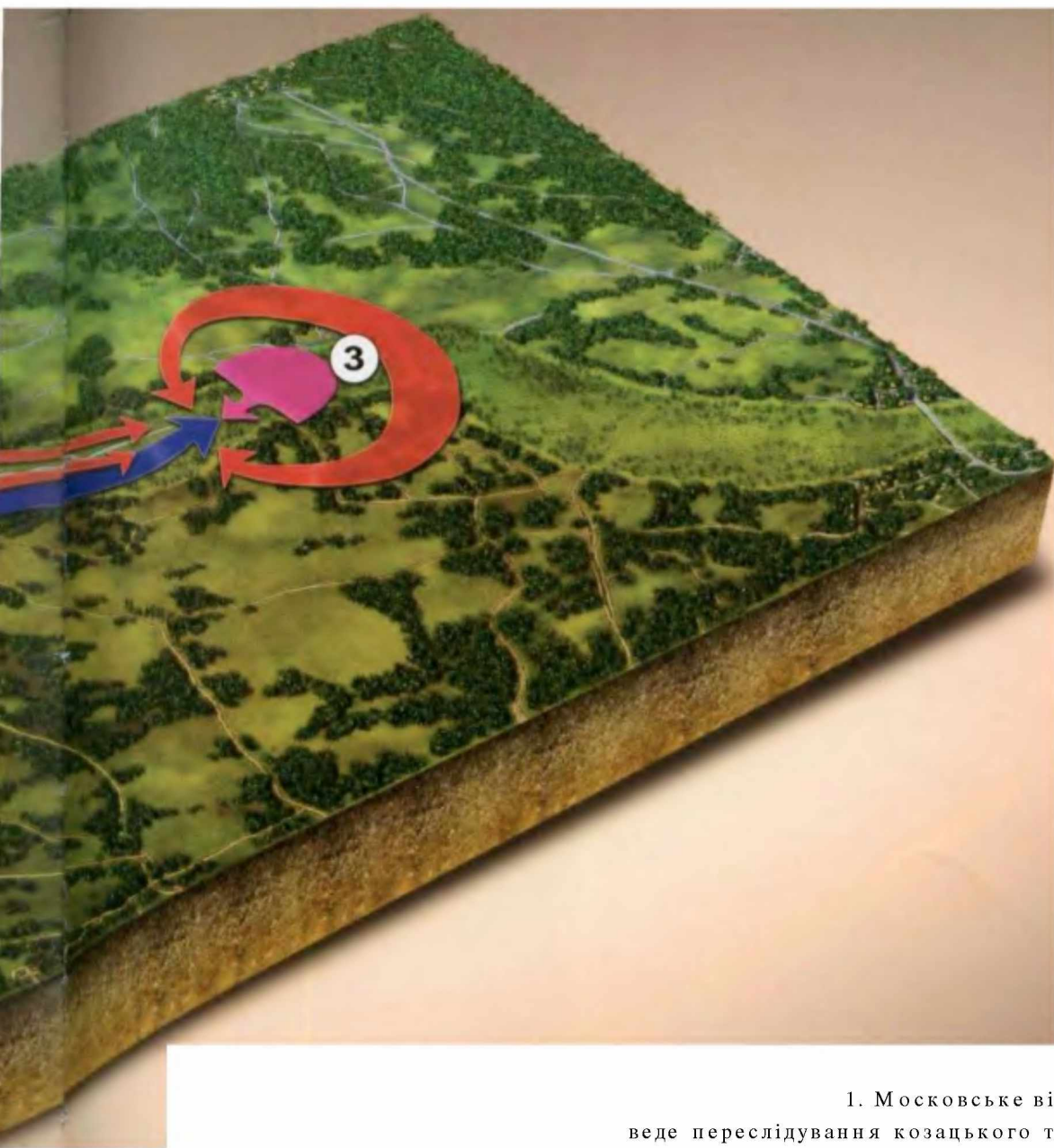
4. Козацький табір рухається до урочища Пуста Торговиця, заманюючи московське військо в засідку

5. Головні сили кримського хана в засідці

Конотопська битва

Третя фаза бою
Охоплення й знищення московського війська

1. Московське військо веде переслідування козацького табору
2. Охоплення козацько татарським загonom московських військ
3. Контратака козацького табору й оточення московського війська татарами

**Важкоозброєний
татарський вершник**

Середина XVII ст.

Родовитий татарський воїн має комбінований захисний обладунок — простьобаний бавовною шовковий халат і кольчужнопластинчастий *бахтерець*. На голові в нього металевий шолом роботи єгипетських майстрів, оздоблений насічкою — текстами сур з Корану. Вершника зображено з похідним набором озброєння — шаблею та луком зі стрілами, решта зброї (пістолі, рушніці, списи) перевозилася в таборівій валці.

**Легкоозброєний
татарський вершник**

Середина XVII ст.

На вершникові носить типовий для переважної більшості татарських воїнів *халат*, простьобаний кінським волоссям, що виконував роль легкого захисного обладунку. та хутряний *триух*. На ногах у нього повстяні полуботки. З кольоровими шкіряними нашивками. Скромне вбрання доповнює значно багатше трофейне озброєння та кінська зброя: шабля «*чечуга*» (або ж «*Ординка*», «смик») з декорованими піхвами та турецький лук у розшитому золотими нитками футлярі. До пояса вершника прикріплено кресало — неодмінний атрибут степового вояцького побуту. Сідло з притороченим до нього «крилом» (репліка османогурецької мілітарної моди) має повстяний вальтрап і спеціальну накладну подушку «*арчак*»

Московський рейтар

Середина XVII ст.

Одяг і озброєння для московської кінноти «нового строю» постачалося коштом скарбниці. Окрім каптана — «жалуваного *государевого плаття*» — рейтари діставали лати (ІНОДІ ТІЛЬКИ нагрудникірасуї та каски. Озброєння московських рейтарів в основних своїх рисах мало зразком західноєвропейських аркебузирів, складалося з карабіна, пістолетів (на малюнку зображено пістолет з колючим замком, до кобури «ольстри» якого прикріплено завідний ключ) та шаблі

Московський дворянин

Середина XVII ст.

Комплекс озброєння та спорядження презентує верхню ланку московського дворянства. Вершник має оздоблений золотою насічкою сферичноконічний шолом «їєрихон» із напотиличником, козирком та захисними навушниками.

а також комбінований обладунок «зерцало». Його озброєння складається з шаблі перського типу, пістолів у сидельних кобурах та лука зі стрілами. Одяг і спорядження пишно декоровані срібнозолотою вишивкою та аплікаціями.

Щит "калкан" з прутів смокви (нагорі) та заліза (внизу). XVII ст.

Турецьке сідло
Друга половина
XVII ст.

Турецьке стремено
Друга половина
XVII ст.

Загалом т. зв. «м'який обладунок» був найбільш при-
таманний рухливій татарській кінноті. Захищав він до-
сить відносно, хіба що від стріл і шабельних ударів.

До традиційного індивідуального засобу захисту
вояка, що був мало не символічним предметом схід-
ної мілітарної культури, належав оригінальний щит —
калкан. Він виготовлявся з гнучких прутів смокви, що
опліталися шовковими чи бавовняними нитками та
викладалися концентричними колами. Поєднання ко-
лоподібного малюнка прутів, помережаних нитками,
витворювало на його поверхні оригінальні рослинні
візерунки (іноді замість прутів використовували шкіру
з тисненим візерунком, що імітував очерет). З лицьово-
го боку калкан скріплювався півсферичною металевою
чашечкою (*умбоном*) і 4—6 щитками, симетрично роз-
ташованими довкола центру. З внутрішньої сторони
кріплення щитків фіксувалися металевими смужками,
які зверху закривалися тканиною й шкіряною подушеч-
кою. Діаметр такого щита становив 40—60 см. Калкани
були зручним і необтяжливим захистом у першу чергу
для легкого маневрового лучника. Закинутий на шкіря-
ному паску за спину, калкан надійно захищав вершника
при удаваних відступах, не сковував його рухів при ви-
користанні лука. У важкій кінноті та в заможних воїнів
побутували пишно оздоблені калкани, споряджені шкі-
ряними й тафтяними футлярами, що приторочувалися
до сідла. Застосовувалися також і металеві аналоги та-
кого щита — сталеві й мідні, що мали менший діаметр.

Досить важко говорити про застосування кримськи-
ми татарами захисного обладунку коня, хоча в цей час
його елементи ще трапляються в східних татарських
ордах, у Персії та Османській імперії. Імовірно, такий
обладунок остаточно еволюціонував у декоративне кін-
ське вбрання, яке традиційно складалося з двох частин
— передньої, що закривала груди й передню частину
коня, сягаючи середини ніг (*чолдар*), та задньої, яка за-
кривала зверху й з боків круп (*чапрак*) (невідомо, чи
використовувалося бодай якесь прикриття шиї, відоме
за іконографічними джерелами ще наприкінці XVI —
на початку XVII ст.). Обидва елементи кінського убо-
ру виготовлялися з бавовняних або шовкових тканин
і ремінною підшивкою та найрізноманітнішим деко-
ром (цілком можливо, що іноді коня могли споряджати
виростьобану попону); у бідніших татарських воїнів —
лише з бавовняної тканини або ж овчини, що часто слу-
жила захистом від дощу для самого вершника.

Тогочасні історичні джерела одноголосно зараховують до найхарактерніших видів татарської наступальної зброї шаблю та лук. Тип татарської шаблі, що її застосовували кримці, сформувався, очевидно, в пізній період Середньовіччя як одне з відгалужень січної зброї західних кочових тюрків. У XVII ст. така шабля, звана в сусідній Україні та Польщі «ординкою», мала відкрите масивне руків'я звуженої форми, що увінчувалося наперсткоподібною голівкою. Перехрестя складалося з двох довгих потовщених на кінцях «вусів». Клинок шаблі був довгим, слабо викривленим, двосічним на вістрі. Звідси походила друга назва цієї зброї — «слик».

Татарський лук, так само популярний серед сусідів Кримської Орди, мав багат шарову конструкцію, що надавала йому надзвичайної пружності й високих ба мстичних якостей. Осердям його будови була дерев'яна основа, до якої з тильного боку (на кінцях, місцях вигину) вклеювалися тонкі рогові пластини, поверх яких лук обплітався берестом, ґрунтувався й лакувався. Тятиву виготовлялася з різних Гатунків волосся й шовку, в найдешевшому варіанті — з баранячих жил. Для носіння лука й стріл застосовувався комплект футлярів: *сагайдак (сайдак)*, що кріпився до спеціального пояса; *налуч*, який носився з лівого боку; *колчан* зі стрілами — з правого. Багатий воїн міг ще спорядити і налуч, і колчан спеціальними захисними футлярами з дорогих матерій.

Дуже неоднорідним було поширення списів. Так, уногайських та азовських татар вони були обов'язковим елементом озброєння, на відміну від кримців, які озброювалися ними вибірково. Очевидно, найрідше та й то серед родовитих важкоозброєних воїнів використовувалася важка кавалерійська піка — довжиною від 3,5 до 4 метрів, з коротким чотиригранним вістря. Легкі вершники мали спис довжиною 2,5—3,3 метра з ланцетоподібним або голчатим вістря, прикрашеним жмутом кінського волосся чи ниток.

Сідла в кримців були особливого — «татарського» — типу, що виділялися не лише в європейській мілітарній культурі, але й у східній. Їхня зручність і конструктивна простота якнайкраще відповідали потребам маневрової війни. Найпростіше татарське сідло складалося з двох лук довільної кривизни та профілю з припасованою між ними шкіряною подушкою, набитою кінським волосом. Часто це міг бути згорнутий кожух чи овчина. Характерною властивістю татарської «посадки» вершника, окрім такого сідла, були високо підібрані

Шаблякординка»
з піхвами та фрагмент руків'я
Середина XVII ст

Шкіряний «бубон» з кришкою
Друга половина XVII ст.

Колчан, лук зі стрілами та налуч
Друга половина XVII ст.

округлі стремена — вояк ніби сидів на стільці з підібганими ногами, вільно обертаючись на всі боки.

У важкій кінноті й загалом багатші воїни використовували турецькі та перські сідла типу «eğer». Вдосконалена будова сідла передбачала легкий нахил вершника на передню луку й широку задню частину. Підніжка стремена в поєднанні з таким сідлом надавала вершникові твердішої та впевненішої посадки, дозволяючи оперувати не тільки луком, а й списом, шаблею, важким палашем.

Кожен рядовий вершник брав із собою в похід щонайменше 2—3 верхових коней, на яких нав'ючувалися продовольство (сухий сир, просо, в'ялене м'ясо) та боєприпаси. Багатших воїнів супроводжували цілі табуни по 40—60 коней. Централізованого забезпечення не було — кожен рід і ханська ставка перевозили намети й харчі в рухливих валках, запряжених кіньми або верблюдами. Військова служба чоловічого населення починалася з 12 річного віку, тому при війську завжди перебувала велика кількість «джор» (тюрк.) — підлітків, які виконували допоміжні функції.

Родові ополчення мали власні бунчуки й значки, а також сигнальні засоби — шкіряні або мідні бубни, що приторочувалися до передньої луки сідла. При ханові був особливий військовий оркестр (сурмачі, зурнисти, барабанщики та довбиші), який надсилав йому турецький султан разом з іншими клейнодами.

Практика походу й тактика польового бою мала багато спільних рис у кримців та інших татар з периферійних районів ханства. Організація війська базувалася на родовому принципі, тобто кожен рід становив велике військове з'єднання, що розпадалося на низку дрібніших

Татарська й турецька кіннота
Фрагмент картини М. Альтамонте
«Битва під Хотином»
1673 р.

частин і підрозділів з сотенно десятковою організацією. Оскільки основним організаційним принципом був родовий, то, відповідно, кілька родів утворювали «крила» — корпуси, які одночасно були й елементами бойового порядку ханського війська. При бойовому шикунанні центр займав сам хан із головними силами, що становили до двох третин від загальної чисельності війська, праве крило — *кага султан*, ліве — *нуреддін султан* з рештою родів. Лобове зіткнення з противником практикувалося здебільшого після глибокого охоплення одного з його флангів, зазвичай — лівого, що дозволяло використати перевагу масованих атак кінних лучників.

Об'єднані козацько татарські сили напередодні Конотопської битви нараховували близько 50 000 чоловік піхоти й кінноти. Переважала легка кавалерія, що становила не менше двох третин від загальної чисельності війська.

Татарські бунчуки
Кінець XVII ст.

Боярин

Московський дворянин

Діти боярські

Малюнки з альбому
А. Мейєрберга
1662 р.

МОСКОВСЬКЕ ВІЙСЬКО

Армія Олексія Трубецького поділялася на т. зв. **боярські полки**. їх було три:

Полк «Большого розряду» (Царського, або ж Московського) під командуванням боярина, князя Олексія Трубецького та воеводи, окольничого Андрія Бутурліна;

Полк Севського розряду під командуванням глухівського воеводи, стольника князя Федора Куракіна, окольничих князів — Семена Пожарського та Семена Аьвова;

Полк Белгородського розряду під командуванням белгородського воеводи, окольничого князя Григорія Ромодановського, стольників — Петра Скуратова й Лук'яна Ляпунова.

До складу кожного з **боярських полків**, які в свою чергу поділялися на **воеводські**, входили — піхота, кіннота й артилерія, що перетворювало їх на самостійні з'єднання, здатні вирішувати власні оперативні завдання. Ударною силою війська був **«Большой полк»**, який вирізнявся якісно і був укомплектований столичною дворянською кіннотою, стрільцями й солдатами. Менш боєздатними були полки Куракіна та Ромодановського, виснажені ще на початку кампанії рейдовими зіткненнями та позиційними боями з прибічниками Виговського на Лівобережжі.

Армія Трубецького була результатом реформаторських зусиль московського уряду 40—50 х років XVII ст. Московити збільшили питому частку постійних професійних формувань — **полків «нового строю»**, що проходили навчання в іноземних офіцерів. Кістяк піхоти діючої армії складали прикази (полки) стрільців та солдатів чисельністю від 700 до 1 000 і від 1 200 до 1 500 чоловік відповідно. Комплектування стрільців здійснювалося за становим принципом з відповідних груп служилих

Шолом «шапка ерихонська»
Росія
1621 р.

Залізний щит
Росія
XVII ст.

людей, а служба мала спадковий характер. В ієрархічному відношенні вищий щабель стрілецького корпусу посідали московські стрільці, забезпечені більшим жалуванням та соціально економічними привілеями. Городові (провінційні) стрільці зазвичай були неоднорідні в якісному відношенні, мали менш уніфіковане озброєння, що складалося з *шаблі*, *гнотової* або *кремінної ницалі* та *бердиша*. Починаючи з другої половини XVII ст., на озброєнні в окремих стрілецьких приказів з'являються шпаги й важкі мушкети західноєвропейського виробництва. Під час облог і штурмів, а також гарнізонної служби стрільцям видавалися залізні *шишаки* (каска), а офіцерам і урядникам — нагрудні *кіраси* (панцирі).

Солдатські полки, що належали до нової генерації професійного війська, комплектувалися за рахунок різних груп напівпривілейованого населення, по чергово відбуваючи службу в прикордонних фортецях і діючій армії. Солдатському корпусу від початку було надано західноєвропейські стандарти організації та управління з поділом на полки й роти, регулярним вишколом і одноманітним озброєнням. Останнє складалося зі *шпаги* й *мушкета*; частина солдатів мала на озброєнні піки та захисне спорядження — каски й *кіраси*.

Гордість армії Трубецького, втім, була репрезентована не піхотними частинами, а кіннотою елітних «московських чинів» Двору Великого Государя — своєрідної кінної гвардії царя. Початки цього формування сягають часів Івана Грозного, коли з кращих московських дворян було створено «*Вибрану тисячу*», на основі якої згодом сформувався власне полк. У XVII ст. він фігурує вже під назвою «*Государев полк*», збираючись на час походів і кампаній, у яких цар особисто брав участь. В організаційному відношенні полк був досить строкатим з'єднанням, до його складу входили придворні чини, що виконували командні функції в інших полках, та власне бойовий кістяк — московські дворяни й жильці. Полкові чини поділялися на три нерівні групи згідно зі своїм статусом у двірській ієрархії: «*Государев двір*» («*похідна государева дума*») — представники московської придворної верхівки та думи (бояри, окольничі, думні дворяни, дворецькі, оружейничі, думні дяки та ін.); «*Государева ставка*» — власне похідна царська свита: дворові воеводи, стольники при царському прапорі, обозні воеводи, сторожові голови, ринди і т.д.; і нарешті, третю групу складали *дворянські сотні* — бойова частина полку. На початку московсько польської

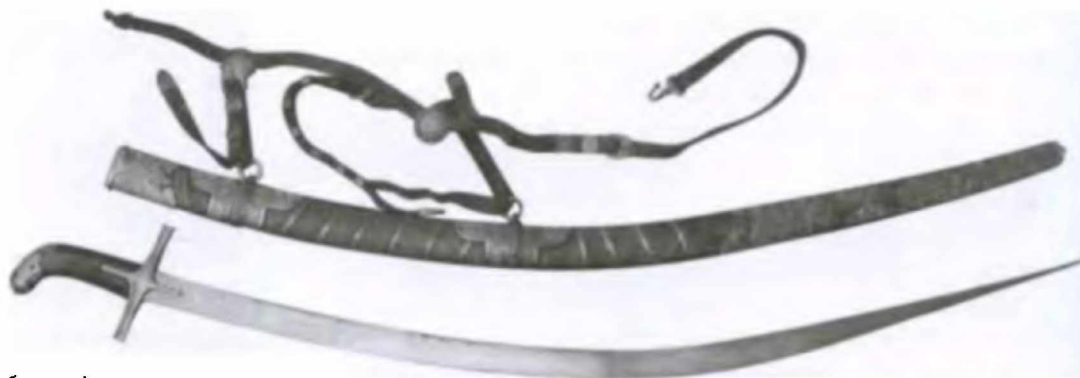

Стрільць

Малюнок з альбому
А. Мейєрберга
1662 р

Стрільцький
бердиш
Росія,
XVII ст

Шабля з піхвами

Персія/Росія.

Друга половина XVII ст.

Бехтерець

Перша половина XVII ст.

Зерцало (люстро)

Початок XVII ст.

війни в ньому перебувало 4 сотні стольників, 3 сотні стряпчих (ця верхівка придворних чинів брала участь у бойових діях лише як царський супровід), 8 сотень московських дворян і 17 сотень московських жильців. Серед вояків *«Государева полку»* джерела згадують прізвища князів Волконських, Щербатових, Козловських, Шехонських, Мещерських та інших представників столичної родової аристократії й дворянства, з яких традиційно рекрутувалися ці частини.

Чини *«Государева полку»* мали розкішне озброєння та спорядження, будучи, безсумнівно, «цвітом московської кінноти». За свідченнями іноземних дипломатів, московські дворяни й жильці відрізнялися багатим убранням, щедро декорованим золотим і срібним шитвом, перлами, соболиним хутром; багатою зброєю та цінними породами верхових коней — здебільшого імпортованих турецьких і перських *аргамків*. Для верхівки *«Государева полку»* також була характерна велика кількість парадного захисного спорядження. Бояри та окольничі носили панцирі західного виробництва, а також перські кільчасто-пластинчаті комбіновані обладунки — *вахтерці* та *юшмани*. Особливо популярним серед московської знаті було *«зерцало»* (*«люстро»*) — додаткове спорядження, яке складалося з 2—4 великих металевих дошок, скріплених між собою ремінцями й нараменниками, та вдягалося поверх кольчуги. Голову захищали масивні *шоломи «єрихони»*, споряджені навушниками, козирками та пластинчастими напотиличниками, або ж легші, сферичні, конусоподібні *«шишаки»*. Кожен вершник озброювався луком, карабіном чи легкою кавалерійською пищаллю, пістолями, шаблею або палашем та рогатиною.

Провінційне дворянство — городові дворяни та боярські діти з Тули, Рязані, Коломни, Рильська, Кашири

Виїзд московського боярина
Малюнок з альбому А. Мейерберга
1662 а

та інших міст об'єднувалися в сотні та десятки за територіальним принципом. Їхній командний склад становили виборні голови та прапорничі.

Будучи ополченськими формуваннями, помісні сотні не мали уніфікованого озброєння та спорядження. Столичне дворянство, маючи більші можливості, озброювалося пищалями чи карабінами, пістолетами, шаблею, іноді сагайдаком з луком та стрілами. Доволі поширеним було й захисне спорядження — кольчуги, залізні *карваши*, залізні шишаки та легкі шоломи «*місьюрки*». Городове дворянство озброювалося скромніше — найпоширенішими видами озброєння були шаблі та легкі пищалі, іноді луки зі стрілами, пістолі та мінімум захисного обладунку.

Московський лук
зі стрілами, колчан та налуч
Друга половина XVII ст.

Кіннота нового строю була представлена *драгунами* та *рейтарами*. Перші за способом дій і характером озброєння були ближчими до піхоти та мали аналогічне солдатському озброєнню й спорядженню. До їхніх полків включалися навіть підрозділи пікінерів. Рейтари являли собою важкоозброєну кінноту, забезпечену карабінами, пістолетами, шаблями та палашами, що вела відкритий вогневий бій і завдавала масованих ударів холодною зброєю.

Окрім цих частин, в армії Трубецького були допоміжні формування слобідських, донських, яцьких і городових козаків, кадомських і касимовських татар, які переважно несли розвідувальну та охоронну службу. Очевидно, подібні завдання виконували й українські козаки Безпалого, які приєдналися до московського війська під Конотопом (їхня чисельність не перевищувала 6 000 товаришів). Разом з ними московська армія нарахувала близько 50 000 чоловік.

Нагрудна кіраса
Середина XVII ст

КОНОТОПСЬКАБИТВА

Вихідним пунктом дій гетьман Виговський обрав урочище Круничполе в кількох переходах від Конотопа, де 24 червня союзники об'єднали свої сили. У переддень вирішального зіткнення більша частина московського війська продовжувала лишатися в таборах і шанцях довкола Конотопа. Трубецької, достеменно не знаючи ані сил, ані планів Виговського, вирішив йому назустріч передовий загін чисельністю від 15 до 20 000 чоловік на чолі з Григорієм Ромодановським, Семеном Пожарським і Семеном Львовим. Маючи надто туманні відомості про сили й плани супротивника, боярин виділив під їхню команду переважно кінноту — помісні сотні, драгунів і рейтарів, — що мала з'ясувати напрям просування Виговського та, як сподівався Трубецької, розсіяти його нечисленні сили.

Дочекавшись об'єднання всіх своїх сил та повідомлень розвідки про пересування Трубецького, Виговський 27 червня рушив обозом з Круничполя до Тиниці в конотопському напрямі, оточивши себе татарськими частинами, що відстежували рухи московитів. На підході до р. Борзни наперед висунулися козацькі відділи. Один із них неподалік від Борзни, поблизу селища Шаповалівка, атакував і розбив московську кінну партію. Зі свідчень полонених стало відомо, що неподалік розташувалися основні сили передового загону Трубецького, який охороняв облогу армію князя й контролював переправи через річку Куколку. Звідси союзники, готуючись уже до безпосереднього зіткнення, вислали сильний козацько-татарський передовий загін у напрямку переправ через Куколку, що в 12 км на південний захід від Конотопа, *«де прийшовши на переправу в селі Соснівці,*

Козацька кіннота
Фрагмент картини М. Альтамонте
«Битва під Хотиним»
1673 р.

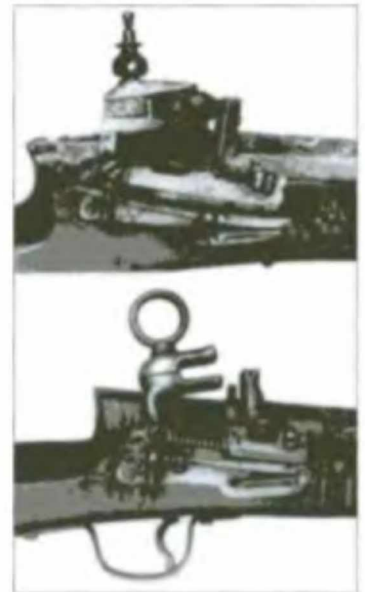
немал през цілий день мали потребу, де язика взяти, а лод московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопу заставу отpravовали і там того дня розійшлися».

Зіткнення козацького під'їзду та московських сторожових загонів 27 червня під Соснівською переправою мало фатальні наслідки для московитів — воно показало слабкість їхньої розвідки та повну непоінформованість про перебіг подій і сили противника. Відділ, відправлений Трубецьким назустріч Виговському ранком наступного дня, так само не подбав про організацію глибокої розвідки, маючи перед собою тільки дрібні польові сторожі, що повідомляли про розташування й сили козаків у ближній смузі бойових дій. Слід, очевидно, довіряти повідомленням деяких джерел, що московські воеводи аж до останнього моменту не знали про те, що Виговський з'єднався з основними силами кримців, та недооцінили таким чином супротивника, який мав значну кількісну перевагу, злегковаживши його оперативними можливостями.

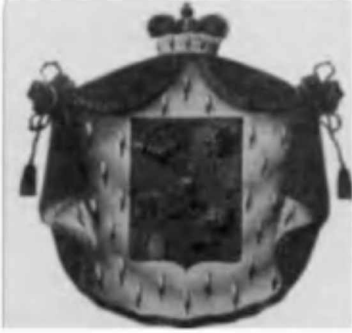
План дій союзників у майбутній битві, як показав її подальший перебіг, спирався, з одного боку, на використання неготовності московського війська до зіткнення з переважаючими силами противника, а з іншого — на їх оточення й знищення оманливим маневром. Цьому сприяло те, що Трубецькой та його оточення точно не знали, звідки Виговський спробує подати допомогу облоženим — з західного напрямку, де в Ніжині концентрувалося козацьке військо, чи то з південного, де було виявлено рухи козаків і татар протягом останніх днів. Зберігалася й небезпека спільної атаки гарнізону Конотопу та основних сил армії Виговського, в результаті якої московське військо могло опинитися між двох вогнів.

Ногайський татарин
Дереворит.
1685 р.

Ударнокремінні замки
Туреччина
XVII ст.

Семен Пожарський (?—1659)

Московський державний діяч, воєначальник, окольничий. Князь із династії Рюриковичів, син вяземського воеводи Романа Лопати Пожарського. Службу починав кімнатним стольником при царі Михаїлі Федоровичі, у 1644—1645рр. був риндою (почесним вартовим при царському троні) на прийомах литовського, данського, шлезвільського та інших послів. Перше самостійне призначення отримав 1644 р., ставши переяславль рязанським воеводою. 1646р. брав участь у поході проти кримських татар, організував проти них мобілізацію астраханських татар, ногайців і черкесів. З 1645 по 1647рр. служив курським воеводою. Вхожий до двірських кіл, у 1648 р. Пожарський видав кремлівською охороною під час весілля царя Олексія Михайловича з Марією Мирославською, виконував інші відповідальні доручення. З початком московсько польської війни керував зборами ратних людей на Брянщині, брав участь у битвах при Мстиславлі, Шклові, Аубровні, під Юр'євом, зарекомендувавши себе хоробрим та ініціативним воєначальником.

ПОЧАТОК

Османський лучник

Гравюра.
1737 р.

Вранці 28 червня Виговський із козацькою піхотою, найманцями й частиною татар вирушив просто на Соснівку, а хан з рештою орд висунувся трохи праворуч в урочище Пуста Торговиця, за 7 км на схід від Соснівської переправи. Ще один невеликий козацько-татарський загін форсував Куколку на захід від Конотопа й розташувався за лівим флангом противника.

Трубецької вислав своєму передовому загону значні підкріплення, зосередивши біля соснівських переправ практично всю свою кавалерію. Загальне керівництво цими силами було покладено на окольничого та воеводу князя Григорія Ромодановського, який очолював кінноту свого Белгородського розряду. Кіннотою Севського розряду керували окольничі й воеводи, князі Семен Пожарський та Семен Львов, а Московського розряду — воевода й окольничий Андрій Бутурлін. Наказний гетьман Безпалий вирядив до них 2 000 козаків зі своїх сил. Загальна чисельність цих військ становила близько 16 000—17 000 чоловік, до яких готові були приєднатися стрілецькі прикази та солдатські полки, частину з яких Трубецької вивів з облогових шанців, розташувавши в полі під Конотопом.

Близько другої години дня московська кіннота, залишивши частину сил і кілька гармат в укріпленому таборі, раптово форсувала Куколку й напала на татарську кінноту та гетьманських найманців, які займали позиції

перед основними силами Виговського. Основний удар ворожої кавалерії стримували спішені драгунські ескадрони, яким було наказано окопатися табором. Під його вогневим заслоном козацька й татарська кіннота спочатку герцями, а потім контратаками намагалася зупинити наступ ворога. Московські воеводи явно не розраховували зустрітися з переважаючими силами противника й отримати настільки організовану й рішучу відсіч. Після підходу головних сил гетьманського війська драгуни й козацька піхота відкинули московитів на протилежний берег Куколки, проклавши шлях для контратак козацької та кримської кінноти.

Нідерландська піхота веде вогонь «караколюванням»
Гравюра XVII ст.

Позиція, яку займали сили московського передового загону, була добре захищеною з флангів, дозволяючи Бутурліну й Ромодановському досить впевнено стримувати атаки козаків і татар, тримаючи до половини свого корпусу в резерві. Дезорієнтовані двобоєм із гетьманськими полками, воеводи не встежили, як хан з частиною орди обійшов їхню позицію й розташувався в тилу та на крилах.

КУЛЬМІНАЦІЯ

Дочекавшись завершення обхідного маневру, гетьман почав відступати вниз по Куколці в напрямку до Пустої Торговиці, сподіваючись спровокувати московитів до переслідування. Його шлях пролягав вузьким заболоченим яром, що був руслом пересохлої річки Торговиці, і з точки зору організованого відступу приховував у собі чимало перешкод і незручностей для козацького війська. Принаймні московити сприйняли відступ у цьому напрямку як свідчення свого успіху, сподіваючись швидко розгромити супротивника. Наздоганяти відступаючих кинувся відділ князя Семена Пожарського — досвідченого й хороброго воеводи, під рукою в якого були кілька сотень московських дворян і жильців «Государева полку», рейтарські та драгунські полки. Григорій Ромодановський, переконаний в успіху, дозволив приєднатися до переслідувачів практично всім резервам, які до того знаходилися біля укріпленого табору.

Заманивши кінноту Пожарського удаваним відступом вглиб урочища, Виговський наразив її на удар татарської кінноти, яка, дочекавшись слушного моменту, вдарила на московитів з тилу. Напад був настільки несподіваним, наскільки сильним, відрізавши практично всі сили передового загону від Конотона. Багnistий яр, що тягнувся вздовж Торговицького урочища,

Шолом «місюрка»
Туреччина
XVII ст.

«В цій виправі були взяті козацькі "язики", які на допиті застерігали Пожарського, щоб він не гнався далі за Виговським... Однак він, князь Пожарський, зневажив правдиву розповідь і пересторогу собі козацьких піймачів, а, будиши запалений марсовою охотою, ані гадки не маючи про зміну своєї фортуни, перед усіма своїми воєначальниками вимовив на козацьку розповідь такі слова, повні зайвої пихи й високої про себе гадки: "Давай, ханшика, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман Сайдака і Ширин бея, всіх їх [...] вирубаємо й полонимо!"».

Літопис Самійла Величка

**Кавалерійські аркебузи
з коліщатими замками
Німеччина.
Перша третина XVII ст.**

на думку воєвод, був надійним захистом їхнього флангу, захищаючи від будь якого обхідного маневру. Першим підудар потрапив рейтарський полк Вільяма Джонстона, що встиг лише розгорнути свій фронт і дати залп з пістолетів, після чого був практично повністю знищений. За ним до засідки втрапили рейтари Іоганна Фанстро беля. Передові полки, що йшли на вістрі переслідування, були знищені менш ніж за годину.

Вступ до битви ханської кінноти був сигналом для контратаки гетьманського війська на московитів. Зупинивши відступ, Виговський усіма силами атакував дезорієнтованого противника, одночасно охопивши його з правого флангу на захід від Конотопа. Нарешті Пожарський несподівано для себе з'ясував, що практично всі його сили тепер знаходяться в глибокому оточенні сильнішого противника. Наступними після рейтар під пекельний вогонь татарських стріл і козацьких шабель потрапили московські сотні «Государева полку». Розкішно вбрана царська кінна гвардія опинилася в пастці. Московська кіннота пробувала чинити опір, але наступ козаків Уманського полку зламав її оборону. Розпочався поспішний відступ, що швидко перетворився на безладну втечу. Вціліти вдалося дуже небагато. Затиснуті в оточенні війська Пожарського боронилися ще кілька годин, але, зрештою, були практично всі винищені. Татари й козацька кіннота вдерлися до ворожого табору, залишеного за переправою, довершивши розгром московитів. Врятуватися вдалося частині полку Ромодановського, підрозділи якого, очевидно, першими кинулися навтьоки.

ФІНАЛ

Результат битви став для московського командування приголомшливим. На бойовищі потрапили в полон двоє з п'яти воевод Трубецького — князі Пожарський і Львов, одні з найдосвідченіших кавалерійських воєначальників московської армії. Полягло понад 240 московських дворян і жильців, майже 2 000 городових дворян тощо. Загальні втрати Трубецького — 4 769 чоловік убитими й полоненими.

«...Нарешті спіймали живцем і самого князя Пожарського і поставили його перед капом. Тоді хан через свого тлумача вирік до нього кілька слів, ганячи його за безрозсудну і збиткову хоробрість та легковаження його ординською силою, бо через це легковаження не лише загубив себе, але й стратив безліч невинного государевого війська, тоді як багато хто його про це попереджав. Але він, Пожарський, не зважав принаймні на те, що вже перебуває у крайній невідповідній небезпеці, і, розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм матом і плюнув йому межі очі. За це хан роз'яত্রився навзаєм і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову».

Літопис Самійла Величка

Втрати союзників були меншими — до 2 500—3 000 вояків, — але виразно демонстрували, наскільки важкою й кривавою виявилася здобута перемога.

Трубецької протягом усієї битви поводився пасивно, нічого не зробивши, аби подати допомогу своєму передовому загону. Така поведінка, що спричинила трагічні наслідки для московського війська, в цілому мала декілька пояснень: загалом обережний воєначальник, Трубецької боявся віддалитися від свого укріпленого

*Полонили князя Пожарского,
Увезли его во свои
степи крымские.
К самому хану Крымскому,
Деревенской шишиморы.
Его стал он допрашивать:
«А и гой еси,
Пожарской князь.
Князь Семен Романович!
Послужи мне верою.
Да ты верою правдою,
Заочью не изменою:
Еще как ты царю служил,
Да царю своему белому,
А и так то ты мне служи.
Самому хану Крымскому,*

*Я ведь буду тебя жаловать
Златом и серебром.
Да и женки прелестными,
И душами
красными девицами!»
Отвечает Пожарской князь
Самому хану Крымскому:
«А и гой еси, Крымской хан.
Деревенской шишиморы!
Я бы рад тебе служить.
Самому хану Крымскому,
Кабы не скованы
мои резвы ноги,
Не связаны белы руки
Во чембуры шелковые.
Кабы мне сабелька вострая,*

*Послужил бы тебе верою
На твоей буйной голове,
Я срубил тебе
буйну голову!»
Скричит тут
Крымской хан.
Деревенской шишиморы:
«А и вы, татары
поганые!
У везите Пожарского
на горы высокие.
Срубите ему голову,
Изрубите его бело тело
Во части во мелкие,
Разбросайте Пожарского
По далече чисту полю!».*

"Пісня про Семена Пожарського та Конотон"

Козацька кіннота

Фрагмент картини М. Альтамонте
«Битва під Хотином».
1673 р.

Бунчужний

Ю. Брант.
1885 р.

табору й таким чином наразити тили на вилазку змучених, але знавіснелих оборонців Конотопа. Кількість вояків, яку він міг би вислати на допомогу Ромодановському, була надто незначною, аби не ослаблювати відділи, що знаходилися в шанцях. Непевним залишався й ніжинський напрям, звідки повсякчас очікували нападу козаків. Зрештою, Трубецької повівся в гірших традиціях нерозважливості московських воевод — не бажаючи допустити до вирішального зіткнення з Виговським під стінами Конотопа, де був би загрожений і від міста, і з «поля», він, проте, не зумів розбити сили гетьмана й хана поодинці, давши їм з'єднатися. Фатальну роль зіграла відсутність розвідки та зверхнє ставлення до бойових якостей гетьманського війська. Відправляючи до соснівської переправи загін Ромодановського, Трубецької наївно сподівався, що стримає наступ і розіб'є противника самою лише кіннотою. Але поразка була нищівною й відчувалася надзвичайно гостро.

Виговський повернувся разом із ханом до свого табору в Тиниці надвечір 28 червня. Їх зустріли вітальними залпами гармат. Відповідно до домовленостей, досягнутих союзниками ще напередодні битви, весь захоплений полон мав бути виданий татарам. Втім, така звична для кримців винагорода їхньої хоробрості виявилася примарною: Мухаммед Прей під страхом смертної кари звелів своїм воїнам стратити весь ясир, нікого не залишаючи в живих. Скільки саме було вирізано бранців, сказати важко, точну їхню кількість не зафіксували навіть ретельні московські джерела (частину полонених деякі мурзи, особливо з числа ногайців, здавна вороже налаштованих до Гіреїв, встигли приховати,

Кінь у парадній турецькій збруї
Копія з гравюри Г.К. Еймарта.
1765 р.

Козак на коні
Ю. Брант.
1790р.

продавши їх згодом на невільничих ринках). Можна тільки собі уявити, якого жаху нагнала ця звістка на армію Трубецького, а згодом і на всю країну: слабка надія на викуп чи обмін принаймні частини родовитих невільників — начальних людей, нащадків давніх московських родів — враз була перекреслена. Жахало й інше — сучасникам було добре відомо, що татари зазвичай не беруть полонених тільки на початку великих виправ, аби не переобтяжувати своє військо й зберігати маневреність (хан також прагнув позбавити козаків можливості відступитися від їхнього союзу, налаштувавши в такий спосіб проти них московитів). Тож кривавий похід за ясиром для хана та його орд не завершувався, а тільки розпочинався.

«...Ми повинні, не мріючи про багатство, перерізати їх усіх!» — ці слова, сказані з твердістю, дійсно мали повернути татар до одностайності, і було віддано наказ про початок кровопролиття. Перед ханським наметом відрубали голови всім значним полоненим, після чого й кожен воїн віддав мечу бранців, які йому дісталися».

Османський хроніст XVII ст. Найма

НАСЛІДКИ БИТВИ

Битва під Варшавою 1656 р.
Фрагмент гравюри, виконаної
за ескізом Е. Дальберка.
1686 р.

**Пістолет
з колищатим замком**
Польща
Середина XVII ст.

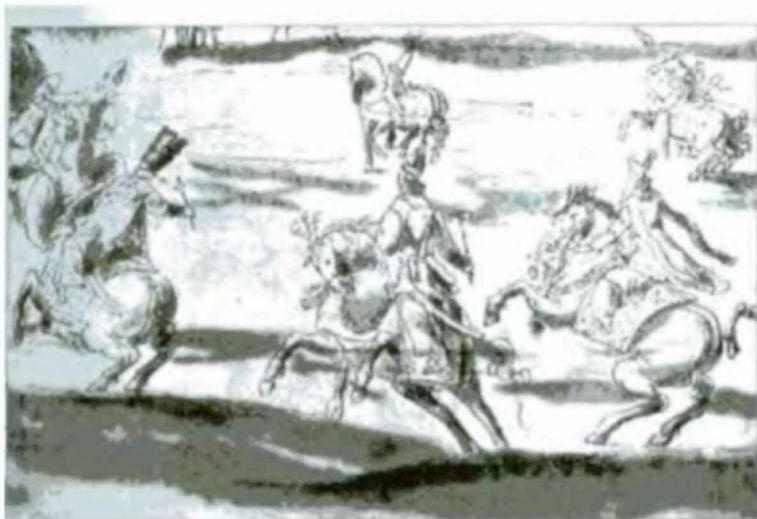
Як тільки перші втікачі повідомили Трубецького про розгром його передового загону під Соснівкою, воевода наказав військам знятися з облогових позицій і зосередитися в таборі на північ від Конотопа. Готуючись до відступу, який було призначено на 2 липня в напрямку на Путивль, найближчий опорний пункт на московському кордоні, інженери московитів зміцнювали переправи через Єзуч і Конотопку.

Виговський разом із Мухаммедом Гіреєм намагався блокувати головні московські сили одразу ж після битви, виславши декілька кінних партій на путивльські шляхи, які мали знешкодити розвідку Трубецького й перерізати переправи через р. Сейм. Головні сили союзників вже 29 червня наблизилися до московського табору поблизу Конотопа й, оточивши його, розпочали гарматний обстріл. У ніч на 30 червня розвідка донесла, що Трубецької переправляє через р. Конотоп свої основні сили й облогу артилерію, і це спровокувало гетьмана на вирішальний штурм. Втім, нічний морок, нестача гармат і піхоти звели нанівець усі спроби прорвати оборону табору. Безрезультатними виявилися й спроби спішити татар і козацьку кінноту, атаки яких були відбиті.

Переслідування табору, що повільно рухався в оточенні мас татарської та козацької кінноти, тривало ще протягом трьох діб. Армія Трубецького під час відступу втратила щонайменше 2 000 чоловік убитими й біля 5 000 пораненими; козаки й татари — близько 6 000 вбитими. 4 липня московські війська досягли Сейму, за яким відкривався прямий шлях до путивльської фортеці.

Невдалі спроби Виговського блокувати й знищити війська Трубецького були наслідком недостатньо продуманого оперативного плану Конотопської битви, в якому розгром основних московських сил не входив до фінальної фази всієї операції. Не подбавши про організацію взаємодії з ніжинським угрупованням Золотаренка, гетьман дав можливість Трубецькому, хоча й з важкими боями, вийти з оточення й пробитися до Путивля. Татарська й козацька кіннота, що були в його розпорядженні, потребували відпочинку після Конотопської битви й не надавалися для штурмів добре укріпленого возами й рогатками табору, який захищали вишколені солдатські полки й драгуни.

Військовий триумф Виговського під Конотопом застав зненацька не тільки Трубецького, але й московський двір.

Московський боярин з почтом
Фрагмент малюнка з альбому
А. Мейерберга.
1662 р.

Приголомшливі звістки про загибель родичів доходили до столичної аристократії та дворянства упродовж кількох днів, а моторозна новина про знищення полонених змушувала готуватися до найгіршого. На найближчих підступах до Москви — в Каширському та Коломенському повітах — в очікуванні *«татарських вестей»* зчинилася паніка, поміщики й селяни кидали свої домівки, тікаючи під захист міських мурів. Царські укази оголосили про набір нових даточних людей (рекрутів) до війська, а прикордонним воеводам було дано розпорядження привести свої полки й залоги в бойову готовність. 8 липня цар і Боярська дума наказали армії Трубецького будь що боронити путивльський рубіж, не відходячи від Сейму.

Втім, всі ці запобіжні заходи, цілком зрозумілі з огляду на несподівану поразку та її непередбачувані наслідки, не могли порятувати південні рубежі й столицю від головної напасти — татар. Ми не маємо достеменних відомостей, чи було в планах Виговського й хана одразу ж продовжувати свій похід вглиб московської території, переслідуючи залишки армії Трубецького, однак з перших же чисел липня татарські рейдові загони вже діяли в глибокому запіллі Белгородського розряду. Темпи й напрям їхнього просування нагадували типовий *«беш баиш»* — похід за здобиччю. Витягнувшись дугою, хвиля нападників ширилася до Белгородської засічної смуги, виокремлюючи дрібні загони на південь і північ. У середині серпня вони діяли вже навіть у тульській окрузі.

Усі ці обставини ще дужче лякали спантелений московський двір. Минуло майже сто з гаком років, відколи в 1521 р. Москва готувалася зустріти біля

Пахолок

Гравюра невідомого автора.
Середина XVII ст.

Вигляд московського Кремля
Невідомий автор.
Середина XVII ст.

Герб «Великого князівства Московського»
Малюнок з альбому
А. Мейєрберга.
1662 р.

своїх стін тезку нинішнього хана Мухаммеда Прєя, який тоді доценту спалив і вирізав околиці столиці. Цар Олексій Михайлович повелів оточити кам'яний Кремль земляним валом з дерев'яним острогом, а до найбільших столичних монастирів, що мали власні укріплення, прислали про всяк випадок військових комендантів — *«осадних воевод»*. Невпевненість у своїх силах віщувала найгірше. Як наслідок містом ширилися чутки, що государ наказав збирати двір і від'їжджає з родиною в Ярославль.

Тим часом Трубецької із залишками свого війська заледве міг прикрити степовий кордон. Змушений виділити для посилення Белгорода полки Ромодановського та Куракіна, князь фактично знекровив свою армію, позбувшись можливості організувати активну оборону. Та, власне, Кремль і не наполягав на ній, вимагаючи від нього лише не допустити татар вглиб країни. Уже в середині серпня, коли стало ясно, що татарська загроза минула, Трубецької одержав наказ розташуватися в смузі Путивль—Севськ, очікуючи на підхід допоміжного корпусу окольничого, князя Петра Долгорукого.

Приготування до оборони, втім, виявилися марними: орди Мухаммеда Прєя швидко мусили повертатися до Криму, де на їхні кочовища вчинили напад запорозькі козаки Івана Сірка. Відхід основних сил кримців не означав завершення військових дій на Лівобережжі, що обіцяли спалахнути з новою силою. Відсунувши московські війська за північний кордон, Виговський здобув можливість для остаточного впокорення своїй владі південних полків. Його армія рушила спочатку на Миргород і Веприк, а згодом — Гадяч, де тримав оборону батько майбутнього гетьмана — хомуцький сотник Павло Апостол. Водночас на Правобережжі відновилися бої в околицях Києва, де концентрувалися сили під проводом Данила Виговського та Анджея Потоцького. Руїна розпочинала свій новий виток...

ПІСЛЯМОВА

Конотопська битва — це одне з найрезонансних військових протистоянь періоду Руїни. Навіть згадка про цю битву, що відклалася в різних сегментах історичної пам'яті українців та росіян — від легенд і пісень до мемуарів і царських указів, — свідчила про її значущість як для сучасників, так і для близьких нащадків. Для молодої козацької держави вона була першою доволі масштабною і вельми успішною сутичкою з армією колишнього союзника й протектора — Московської держави, військова потуга якої, поза сумнівом, була гідним противником гетьманському війську. Для московської сторони поразка під Конотопом стала однією з найчорніших сторінок її військового мартирологу — поряд із поразкою під Оршею 1514 р. та капітуляцією ПД час Смоленської війни 1633 р. Ганьбу поразки перевершував біль утрат — чи не вперше від ординських часів війську московського царя було завдано такої шкоди в найбільш привілейованій і родовитій його частині — столичній дворянській кінноті.

Втім, Конотопу судилося стати не тільки легендою, але й певним етапом у розвитку військового мистецтва. Попри те, що Виговському та його прибічникам так і не вдалося повною мірою реалізувати наслідки битви в політичній сфері й остаточно погамувати московську експансію в Україні, перемога засвідчила все ще доволі високий потенціал козацького війська та його полководців. Підготовку до битви, що включала в себе концентрацію козацького війська, утримання оборони Конотопської фортеці в очікуванні прибуття союзного татарського війська, було виконано в кращих традиціях оперативного мистецтва часів Хмельниччини. Найсильнішими його рисами, як і раніше, були стрімкість маневрів на великих обширах, їх добре бойове забезпечення та, що найголовніше, ефективна організація розвідки. Саме остання дозволяла планувати глибокі дії, залишаючись до певного часу недосяжним для противника, але добре знаючи його сили й розташування.

Козак із самопалом

Гравюра невідомого автора з «Вірша на жалосний погреб гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного...». 1622 р.

Вершник
Ю. Брані
1907 р.

Українські землі на карті
Речі Посполитої В. Гродецького
1750 р.

Козакбандурист
Малюнок з п'якжушків»
КиєвоПечерської лаври.
XVIII ст.

Битва продемонструвала вправне використання двох взаємодоповнюючих складових союзного війська — козацької піхоти й татарської кінноти, а також оперативні помилки, яких припустився противник. Пасивна поведінка московського командування, яке повністю зосередилося на облозі Конотопа, віддала всю ініціативу до рук Виговського. Критичність становища московитів поглибила ще й відсутність організованої розвідки, що дало можливість гетьману не тільки вчасно з'єднатися з силами хана, але й залишати Трубецького у впевненості про незначні сили, що рухалися для деблокади Конотопа.

У битві вперше відзначилися не тільки традиційно сильні формації гетьманського війська, зокрема, козацька піхота, але й нові — наймані. До того зтяжні контингенти брали участь у походах лише як прибічна охорона. У початковій фазі битви за Соснівську переправу драгунські підрозділи впевнено тримали оборону в центрі бойового порядку, спільно з козацькою піхотою відбиваючи несамовиті атаки ворожої кінноти. Саме їхня стійкість виснажила наступаючого противника, змусила його посилити наступ, ввести до битви нові резерви, що захопилися атаками й не помітили охоплення своїх флангів татарами та козаками. Високі бойові якості драгунів та мушкетерів проявилися й після битви, під час переслідування московського війська від Конотопа, коли їм випало неодноразово, з великими втратами, штурмувати рухомий табір Трубецького.

Серйозними виявилися уроки Конотопа й для московської армії. Певно, говорити про цілковите знищення її дворянської кінноти навряд чи можливо. Попри те,

«Театр європейських народів»
Гравюра.
Кінець XVII ст.

Козацька старшина
Фрагмент малюнка
А. ван Вестерфельда.
165? р

що втрати були значними, вони торкнулися переважно командного складу й верхівки московського дворянства. Хоча уряд Олексія Михайловича вже добре усвідомлював, що в нових умовах війни в Європі помісне ополчення є певним анахронізмом, але знадобився ще ряд невдач і поразок протягом 50—60 х років XVII ст., щоб прискорити перехід московської кавалерії на нові організаційні засади. Дворян і дітей боярських переводили на сталу службу в кінноту «нового строю» — рейтарів і драгунів.

У другій половині XVII ст. в Україні настав один з найтрагічніших та найсуперечливіших періодів її історії — Руїна. Поділена на Правобережну та Лівобережну

Козацька держава мусила пройти випробування на життєздатність у боротьбі з трьома потужними сусідами — Польщею, Московією та Османською імперією. Тогочасна українська історія знає як слабких та бездарних політиків, так і справжніх державних мужів, які високо ставили інтереси України й уміли відстоювати їх зійброєю в руках.

Перемога в 1659 р. під Конотопом засвідчила перш за все мужність, військову міць та силу українського вояцтва — риси, які так високо цінуватиме Європа, якими скористається невдовзі новопостала Російська імперія та які, зрештою, допоможуть Україні вистояти упродовж віків і збудувати свою державу. Ні гетьман Виговський, ні українські старшини й козаки ще не знали, що попереду їхню Батьківщину чекатиме довга і непроста боротьба за незалежність. Тоді, в далекому 1659 році, в час Руїни вони вписали свою героїчну сторінку Тріумфу в історію Української держави.

ВИБРАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. 2.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 4; СПб., 1872. — Т. 7; СПб., 1892. — Т. 15.
- Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1.
- Казем Бек М. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи планет // Журнал Министерства народного просвещения. — 1835. — № 6.
- Літопис Самовидця. — К., 1971.
- Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т. 3.
- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). — Київ—Львів, 2004.
- Челеби Э. Книга путешествия. — М., 1961. — Вып. 1.
- Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — К., 1856. — Т. 1.
-
- Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. — 1998. — № 3—4.
- Бульвінський А. Похід кн. Г. Г. Ромодановського на Украшу восени 1658 р. // Нова політика. — 1998. — № 1.
- Бульвінський А. Українсько російська війна 1658—1659 рр.: основні битви, стратегія, чисельність та склад військ // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. — К., 2003.
- Бульвінський А. Штурм Конотопа російськими військами 28—29 квітня 1659 р. // Київська старовина. — 1997. — № 6.
- Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. — К., 2001.
- Ищенко И. Война и военное дело у крымских татар XVI—XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада. — Ростов на Дону, 1989.

- Конотопська битва 1659 року: Збірка наукових праць. — К., 1996.
- Костомаров Н. Гетманство Выговского. — СПб., 1862.
- Малов А. Русско польская война 1654—1667 гг. — М., 2006.
- Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — К., 2004.
- Новосельский А. Исследования по истории эпохи феодализма: Научное наследие. — М., 1994.
- Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. // ЗНТШ. — 1991. — Т. 222.
- Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до XVIII века. — СПб., 1887.
- Соловьеве. История российская с древнейших времен. — М., 1956. — Кн. VI.
- Степанков В. Григорій Гуляницький // Полководці Війська Запорозького. — К., 1998. — Вип. 1.
- Фелорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. — Чернівці, 2000. — Вип. 7.
- Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв. — М., 1954.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50 х рр. XVII ст. Причини і початок Руїни. — К., 1998.
- Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657—1660. — Lwow, 1922.
- Kroll P. Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659 roku) — przyczynek do dziejów wojskowosci kozackiej // Materiaiy do historii wojskowoáci. — Pultusk, 2004. — Nr. 2. - S. 113-131.
- Wimmer). Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku. — Warszawa, 1965.

Науково-популярне видання

Сокирко Олексій

Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни.

Редактори: *Юлія Олійник, Ірина Давидко*

Макет та комп'ютерна верстка: *Дмитро Адаменко*

Обкладинка: *Віктор Кузик*

НБ ПНУС

739086

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ,

вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4,

тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 31.01.2006 р.

Підписано до друку: 2.12.2008 р.

Папір: офсетний, крейдяний матовий

Гарнітура Warnock Pro

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк.: 7,12

Облік.-видавн. арк.: 9,96

Наклад: 2000

Замовлення №3602

Віддруковано: ТОВ «Тріада-Прінт»

Адреса: 04053, м. Київ, вул. Артема, 25

Олексій Сокирко

Кандидат історичних наук,
доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Автор монографій:
«Українські найманці: охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в 1669—1672 рр.» (1998);
«Лицарі другого сорту: наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр.» (2006),
статей, розділів колективних монографій, присвячених
військовій історії України другої половини XVII—XVIII ст.
Сфера наукових інтересів: війни, армії та суспільства
країн Центрально-Східної Європи в ранній Новий час,
історія повсякдення.

Сергій Шаменков

Закінчив Одеське художнє училище та Львівську академію мистецтв.
За фахом — скульптор малих форм та військово-історичної мініатюри.
Активний член руху військово-історичної реконструкції, учасник груп:
«Київський реєстровий полк» доби Богдана Хмельницького,
«Легіон Вісли» доби Наполеонівських війн,
«Легіон Українських Січових Стрільців» доби Першої світової війни,
засновник та керівник військово-історичної групи
«Єнчепінський піхотний полк» доби Північної війни.

PARS

У СЕРІЇ

ЧИТАЙТЕ ТАКОЖ:

